

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№81
(18966)

2017 чылдың
июль 11
вторник

Хүннүң үнери — 04:01
Ажары — 21:09
Хүн дурту — 17:08

Садар өртээ хостуг 12+

Бөгүнгү
үндүрүлгөдө:

Бистиң аалчывыс
ЕЛИР ҮЕНИҢ
ОҢГУКЧУЗУН
ЕВИРЛЭЭР 2

Российжи
айырлал
ИНАКШЫЛ
ОЛГАШ ШЫНЧЫ
ОРУК ДЭЭШ 3

Пус өөрөдилге-
де 41 чыл
ВАЛЫГЛАР-
ИҢ КЫЗЫ 5

Шынның"
чтазындан 7

ИХЯ-ның шугумунга назынында бараан болуп, бо хүнге чедир чымыштыг ажыл-иште үрөтүннелдиг, шаңнал-макталдыг ажылдап чоруур Иштики албанның полковниги Орлан Эвитович, юстицияның подполковниги Долаана Кызыл-ооловна Сарыгбайларның өг-бүлезиниң таваа 32 чыл бурунгаар тургустунган. Ооң төөгүзү — чаптанчыг, солун, узун....

1979 чыл. Чадаананың №3 школазы. Шаган-Арыгдан келген 6-гы классчы Орлан, Шамбалыг суурдан келген 5-ки классчы Долаана школаның хөй-ниити ажылдарының, спортчу маргылдааларының, оюн-тоглаа көргүзүглериниң эң-не идеп-кейжилери — кады чарылбас эжишкилер турган. Оон-бээр бот-боттарын чоок билчип, быжыг найыралдың одаа оолдун, кыстың аразынга хөрлээленгеш, харын-даа сонуургалче шилчип, ынакшылдың бедик күжү Сарыгбайларның чараш өг-бүлезин тургускан. Долаана Кызыл-ооловна школачы чылдарынче хая көрнүп, чылыг сактыышкыннарны чугаалап орда, ооң арнында чайнаан хүлүмзүрүү чаштарның сеткили дег арыг, кем чок болду. «Ийи аңгы черлерден чедип кээп, чаңгыс чылын чаңгыс школага өөрени бергенивис, чаңгыс салымны тудар дээн аксывыс-кежи турганы боор» — деп, Долаана Кызыл-ооловна баштак аян-биле чугаалады. Кажан ынак эжи Орлан школазын дооскаш, шериг албан-хүлээлгезин эрттирер дээш чоруптарга, аныяк ава дун ийис оолдары — Чингис биле Айдысты чиигеп алган. Ийи чылдың дургузунда аныяк ада-иениң аразынга чагаалар шуужуп, ынакшылдың күжү оон-даа улгатканы чугаажок...

Чаа тургустунуп турар өг-бүлө эртем-билиг чедип алып шиитпирни үндүргөш, ийи аңгы өөренип чорупканнар. Орлан Эвитович Омск хоорайның милицияның дээди школазынче, а Долаана Кызыл-ооловна Кызылдың башкы училищезинче дужаап киргеш, чедишкынниг дооскаш, тускай эртемнерниң дипломнарын холга тудуп, эл-хол чоннун аразынга амыдыралдың делгем ак оруунче шымнып киргеннер.

Аныяк лейтенант Орлан Сарыгбай эрге-хоойлу адырынга баштайгы базымын Эрзин кожуунга истекчилеп эгелзэн. Оон тускай даалга езугаар ыраккы Мөңгүн-Тайга кожууннун иштики херектер килдизинге ажылдаан. Долаана Кызыл-ооловна уруглар садынга кижизидикчи башкыдан, суурнун чагыргазының секретарь-машинизи кылдыр ажылдап чорда, албан-езу-биле Орлан Эвит-

овичини Сүт-Хөл кожуунче ажылдаары-биле чоруткан. Сүт-Хөл кожуун аныяк өг-бүлениң салым-чолун чаңгыс угланышкынның чымыштыг иш-биле доңнаштырган. Орлан Эвитович өөнүн иштинин кандыг-даа ажыл-ишке, бергелерге торулбас аажы-чаңын билир болгаш, милиция шугумунга ажылдаарын сүмелзэн. Оолдарының аказының бүзүрелин Долаана Кызыл-ооловна база катап чаалап ап, Барнаулдун юридиктиг институтун бот өөрөдилге-биле дооскаш, өөнүн ээзи-биле эрге-хоойлу органнарында бо хүнге чедир ажылдап чоруурлар. Бо

өг-бүлө Тываның аңгы-аңгы булуңнарынга ажылдаан — Эрзин, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем дээш салаа басып санап болур. Амгы үеде Орлан Эвитович РФ-тин ИХЯ-ның «Таңды» кожууннун муниципалдыг кезээниң оралакчы даргазы, Долаана Кызыл-ооловна ТР-нин ИХЯ-ның Истелге эргелелиниң улуг истекчизи болуп ажылдап чоруур.

Өг-бүлениң төөгүзүндө бир кайгамчыктыг болушкун бар. 1996 чылда Орлан Эвитовичин Москва хоорайда РФ-тин ИХЯ-ның Удуртуп-башкаар академиязынче өөрөдир деп

айтышкын үнген. Өг-бүлө аразында сүмелешкеш, шупту деңге чоруур деп шиитпирни хүлээп алгаш, Москваже аъттаныпканнар. Хеймер оглу Аир ынчалдыр Москвага төрүттүнген. Хары черге амыдырап, өөренири берге-даа бол, адага өг-бүлезиниң деткимчези, ынакшылы бергелерни чиик-чаагай алып эртеринге дузалыг болган.

Сарыгбайларның орук дажы дег үш оолдары ада-иениң амыдыралче чүткүлдүүн кара чажындан көрүп өскөн болгаш, бедик мөзү-бүдүштүг кижилер болган. Улуг оолдары Чингис, (Уланчызы 3-кү арында). ➡

Мөзү-бүдүштүг кижилер

САРЫГБАЙЛАРНЫҢ ӨГ-БҮЛЕЗИ

Орлан Эвитович, Долаана Кызыл-ооловна Сарыгбайлар, хеймер оглу Аир-биле.

Хүннүң медээлери

ИНВАЛИДТЕРГЕ ДЕТКИМЧЕ

Тываның Чазаа Бүренин психоневролог-түг интернадының стол-ваязының капитал септелгезинче 1,7 млн. рубльди аңгылап берген.

ТР-ниң Чазаа баштыңы Шолбан Кара-оол социал албан черинге бурунгу чылын чорааш, 2017 чылдың бюджетинче бо

чарыгдалдарны кириерин негеп тургаш чедип алган. 200 ажыг аарыг кижилерни таарымчалыг байдалда ажаап-тежээп, эргиде болза интернаттың бажыңын эки байдалда тудуп турар ук албан чериниң коллективиниң улуг көдүрлүүшкүнүг кызымак-кай ажылын дарга онзагайлап демдеглээн.

МОСКВАДАН МӨГЕЙИГ

Москва хоорайның дээди өөредилге черлеринде өөренип турар тыва студентилер Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолга чурттуң улуг найысылалындан төрөөн чуртунче халас чанар кылдыр азаан белээ дээш өөрүп четтиргенин илереткеннер.

Чазак Баштыңы Москваның тыва студентилериниң землячествонун куратору болганда, ол 11 авиа билеттерге үндүрер чарыгдалдарны төлээн. Чыл санында эрттип турар тыва землячествонун спортчу маргылдаазының тиилекчи командазының кежигүннери чур-

тунче халас чанар аас-кежиктиг болганнар.

Чаңгыс эвес удаа деткимчезин көргүзүп чоруур Республиканың Баштыңыга аныктар өөрүп четтиргенин илереткеннер. 2016 чылда чараш кыстар мөөрейинге киришкен 16 тыва студентиге база мындыг деткимчезин көргүскен.

Тываның Баштыңы Москвага ажыл-агыйжы сургакчылаашкын үезинде чеже-даа чай чок болза, олар-биле ужуражыр үени тып, студентилерниң өөредилгезинче, амыдыралынче улуг кичээнге салып турар дээрзин аныктар демдегледип чугаалааннар.

14 ХАРЛЫГ УРУГ ЧИТКЕН

Июль 6-да Россияның Онза байдалдар яамызының Тывада эргелелинге Енисей хемге эштип турган 14 харлыг уругну суг агымынга алыскан деп медээ кээрге, камгалакчылар дораан дилээр ажылды чорудуп эгелээн.

Сугга эштип тургаш, агыл баткан назы четпээн ийи уругнуң бирээзин душ бооп эртип чыткан анык эр кижи камгалаан. 10 харлыг кысты сугдан үндүрүп эккелгеш, ийи дугаарын кам-

галап четтикпейн барган. Камгалакчылар хоорайның оң талазында дачалар болгаш Кызыл кожуунуң Сукпак девискээринден дилээр ажылды уламчылап турар.

Россияның ОБЯ-ның Тывада эргелелиниң дыңнадып турары-биле уругларның сугга айыыл чок чоруу ада-иелериниң харыс салгазында дээрзин сагындырып турар. Сугга ажы-төл чүгге ада-иезиниң хайгааралыг турар ужуруг. Ажы-төлүңерни хайгаарал чокка сугже чорутпаңар!

Хову-шөлдерде хээкчилер

КОГАРАЛ УЛГАДЫП ТУРАР

Тываның аграрийлери хээкчи шергилерниң халдаашкынындан болгаш картофель үрегдээр хоралакчы курттарның көдээ ажыл-агыйга чедирген когаралын санап турарлар.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының июль 5-те дыңнатканы-биле чер ажыл-агыйлыг үш кожуун – Таңды, Бии-Хем болгаш Сүт-Хөл өске кожууннарда бодаарга эң хөй чидиргиге таварышкан. Амгы үеде шергилерниң элбеп турарының дугайында дүвүренчиг медээлер Тываның өске-даа девискээрлеринден, ылаңгыя Каа-Хем кожуунуң фермерлеринден кээп турар. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле ол черлерге хоралакчылар-биле демиселди организа-стап, ажыл-агыйларда чидиргилерни санаары-биле тускай комиссияны чоруткан.

Тускай эртемниглерниң санап турары-биле алырга, июнь айны төндүр турган көстүп көрбээн изиг агаар шергилерниң болгаш үнүш-дүжүтке хоралакчы курттарның өзүп көвүдээринге салдарлыг болган. Тываның гидрометеорология болгаш долгандыр турар бойдуска мониторинг чорудар төвүнүн

дыңнатканы-биле, июнь айның чамдык үелеринде агаарның изии чогуур норма-чижектен 7 градус изиг болган. Шөлдерниң хөргүнү курган, ойт-сигеннер кадып эгелээрге, шергилер болгаш хоралакчы курттар өл-шыктыг болгаш ойт-сигенниг черлерге көжүп, көдээ ажыл-агый культураларына хораны чедирген.

Амгы үеде ылаңгыя Бии-Хем, Таңды болгаш Каа-Хем кожууннарның чамдык ажыл-агыйларының девискээрлеринде шергилер болгаш картофель үрегдээр хоралакчы курттар элбеп, көдээ ажыл-агый культураларына хөй чидиргиги таварыштырып турар. Чижээ, Таңды кожуунда хээкчилер 2 муң гектар көдээ ажыл-агый культураларының болгаш одар шөлдериниң ойт-сигенин долузу-биле узуткап чок кылган. Оон аңгыда Сүт-Хөл кожуунуң араттары база улуг когаралга таварышканын дыңнадып турарлар.

Бохүннерде көдээ ажыл-агый культураларының хоралакчыларындан онза когараан Таңды биле Сүт-Хөл кожууннарның чагыргалары боттарының девискээрлеринге онза байдалдың чурумун кириерин шийттирлээн.

ТР-ниң албан езузунун сайтызындан.

2017 чылдың марттан эгелеп республикада Аныктарның соңгулда комиссиязы ажылын эгелээн. Бо таварылга республиканың политиктиг амыдыралында чаа чүүл болур.

Аныктарның соңгулда комиссиязын кандыг сорулгалыг тургусканыл, оон ажыл-чорудулгазы кандыг угланышкынныг болурул? Ол дугайында чугаалап бээр-биле «Шын» солунуң редакциязынче Аныктарның соңгулда комиссиязының даргазы Айдыс Альбертович Ооржак биле оон оралакчызы Артыш Юрьевич Монгушту чалаан бис.

– Айдыс Альбертович, баштай солунуң номчукчуларыңа бодуңарны каш сөс-биле таныштырыптар силер бе?

– Мен 1986 чылдың апрель 22-де төрүттүнген мен. 2003 чылда республика лицейин дооскаш, 2011 чылда Москваның сайгарлыкчы чорук академиязын саңхөө болгаш кредит талазы-биле мергежилге доостум. Амгы үеде Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тывада регионалдыг салбырының агитация болгаш пропаганда ажылдарының талазы-биле килдизиниң эргелекчизи болуп аялдап турар мен.

– Аныктарның соңгулда комиссиязын кымның эгелээшкени-биле, кандыг сорулгалыг тургусканыл, Айдыс Альбертович?

– Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының 2014 чылдың март 12-де доктаалы-биле Аныктарның электоралдыг концепциязын хүлээп алган. Бо концепцияның кол сорулгазы болза анык соңгукчуларның эрге-хоойлу культуразын, россияжи соңгулда системазына, соңгулдалар болгаш референдумнар институтуна анык хамаатыларның бүзүрелин бедидип, соңгулда кампанияларына, референдумнарга аныктарның идепкейлиг болгаш угаан-сарылыг киржилгезин хандырып, политиктиг туруш чок байдалды ажып эртеринге, идепкейлиг хамааты турушту хевирлээринге анык кижилерге деткимче-дузаны көргүзери болур.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы бо чылдың эгезинде Аныктарның электоралдыг концепциязын амыдыралга боттандыраары-биле Тыва Республиканың Аныктарның соңгулда комиссиязын тургузарын шийттирлээн. Бо дээрже ийи чыл хуусаалыг соңгулдалыг аялдаар хөй-ниити организациязы болур. Оон кежигүнүңе 16 хардан 35 харга чедир назылыг

КЕЛИР ҮЕНИҢ СОҢГУКЧУЗУ ХЕВИРЛЭЭР

(Солагай талазындан) Артыш Монгуш, Айдыс Ооржак

Россия Федерациязының хамаатылары кирер эргелиг.

Аныктарның соңгулда комиссиязында 10 кижиге аялдап турар бис. Олар дээрже-ле политиктиг партияларның регионалдыг салбырларының болгаш республиканың дээди өөредилге черлериниң, Тывада бүрүткеткен аныктарның болгаш өске-даа каттыжышкыннарның төлээлери-дир. Чижээлээрге, «Чаңгыс демниг Россия», «Россияның либерал-демократтыг» партияларының төлээлери, ТывКУ-нун 2 студентизи, англи дыл башкызы, туризм талазы-биле специалистер, Каа-Хем, Чеди-Хөл муниципалдыг округдардан аныктар бар.

– Аныктарның соңгулда комиссиязы хөй-ниити эгеге аялдаар дээрзин билип алдыгыс. Ынчаарга оон кол-ла ажыл-чорудулгазы Аныктарның электоралдыг концепциясында айыткан сорулгаларны боттандыраары болур, ындыг бе?

– Ийе, номчукчуларга билдинмейн баар чадавас: электоралдыг, электорат дээрже elector деп латин сөстен үндезилээн соңгукчу дээн уткалыг сөс. Азы электорат деп терминни тайылбырлап чугаалаарга, кандидаттарның кайы-бирээзи дээш үнүн бээринге белен бөлүк соңгукчулар-дыр ийи. Ынчангаш бистиң кол сорулга-выс Төрөөн чуртунуң езулуг патриоду, идепкейлиг хамааты туруштуг келир үениң соңгукчузун хевирлээр болур.

– Артыш Юрьевич, бо хүннерге чедир кандыг со-

Бистиң аалчывыс

лун ажылдарны кылып каа тыңар? Чоокку үеде план-сорулгалар дугайында кысказы-биле чугаалаптар силер бе?

– Тыва Республиканың А. Пушкин аттыг национал библиотеказының аялдакчылары-биле кады Тываның күрүн университетиниң юридиктиг факультетинге соңгукчуларны эргелеринге база соңгулда чорудулгазына хамаарышкан номнар делгелгезин организа-стап эрттирдис. Кызылдың №15 лицейинге соңгукчуларны эрге-хүлээлгелеринге хамаарыштыр хемчегни эрттирдис. Чоокку үеде Таңды-Уула сынынче үнүүшкүңе идепкейлиг кижип, Тыва Республиканың Аныктарның соңгулда комиссиязының тугун аңаа аппараты азар бис.

Аныктарның бот-идепкейиниң чылында планнаттыг хемчеглерге дүүштүр “Мен кандидат мен” деп төлевилелди аялдадып эгелээр сорулгавыс база бар. Оон иштинде “Аныктар болгаш соңгулда” деп социологтуг шинчилел ажылын чорудуп, а күзүн чаа өөредилге чылы эгелей бээрге, Кызылдың школаларына соңгулдалар темазына ужуражылгаларны, уругларның чуратан чуруктарының делгелгезин организа-стап, Тываның күрүне университетинге, школаларга студентилерниң болгаш өөреникчилерниң бот-башкарылга органның соңгулдаларын эрттиржир бис.

Даш-оол МОНГУШ чугаалашкан.

Авторнуң тырттырган чуруу

Пенсия фондузунда

«ДУГУЙ КЫРЫНДА ОФИС» КОЖУУННАР БААР

ларынга барып четкеш, ында чонну хүлээп алыр.

Хүлээп алышкынны клиент албанының тускайжыткан автомашиназына чорудар. «Дугуй кырында офис» деп адап турар ол автомашина янзы-бүрү ортехника, кижиге бүрүзүнүн медээлери кирген баазаже коштунган ноутбук болгаш өске-даа техник-

тиг дерилге-биле хандырткан. Мобильдиг клиент албанының автомашиназында хүлээп алышкынга келген кижилер кожуун төвү кирип, үе-шагын чидирбейн, Пенсия фондузунун специализинден бодунуң сонугураан айтырыгларын делгереңгей-биле билип ап болур.

Бистин кол.

Мөзү-бүдүштүг кижилер

САРЫГБАЙЛАРНЫҢ
ӨГ-БҮЛЕЗИ

Төмүрү. Эгеги 1-ги арында).
Сарыгбайлар кайызы-даа юрист эр-
тенин болза-даа, хууда сай-
ырычылар болганы онзагай.
Маймери Аир – кырган-ачазы,
ициянын подполковниги
Звит Салчаковичиниң
ашазының доосканы
хоорайның милициянын
школазынын (амгы ады
ИХЯ-нын Омск хоорайда
адынын) 3-кү курузунун
адыны.

Алызында черле кыс уруг-
болукап чораан бис. Ам
күреливис бүткен. Дыка-ла
танчыг, чазык, амыдыралче

кежиктиг болуулу дээш, өөм
ээзи-биле кадыкчы камнап,
шинчилгелер, хыналдаларны
баш удур эртип, спорт-биле ха-
рылзаавыс үспейн чоруур бис»
— деп, юстициянын подполков-
ниги кырган-ава чугаалады.
Өг-бүлө хостуг үезинде кон-
церт-шин көөрүңгө, арыг агаарга
дыштанырынга кончуг ынак.
Ылаңгыя тыва хүрештин аа-
рыкчылары, мөгейкичлери
болганындан, чаңгыс-даа катап
хүреш көрбейн барганын сагын-
мастар болду. Тываның Чаан
мөгези Сайын-Белек Тюлюштуң
аарыкчылары.

Сарыгбайлар чаптанчыг-уйнуктары-биле, 2017 чыл.

дуг келиннерлиг болду-
Бир кеннивис база истекчи
ткан өскези эмчи сестразы.
укутарывис көстүп келирге,
дег кызыгаар чок аас-кежик
бас болду. Амдызында
кыс, 1 оол чаптанчыг уйну-
кчы бис. Улуглары 7 хар-
бичи уруувус 1 хар алып
ур. Оларны боттарының
мезинден-даа харамнаны
дир бис. (Каттырар). Ажыл
төнүп турда, бажыңче эвес,
тарыкчы чассыдарынче
ыр бис. Уйнукутарывисын
төлүн карактажыр аас-

Полковниктин кылган ааш-
чеми – өг-бүлениң кайы-даа
кежигүнүңгө деңнеттинмес чаа-
гай болур дээрзин Долаана Кы-
зыл-ооловна сонургаатты. Өгнүң
херээжен ээзи база "алдын
холдуг". Бодунуң сонургааны
майы-биле плателерни, юб-
каларны даарап кедип алып
болду. Оон аңгыда номнар ном-
чуурунга улуг хандыкшылдыын
база чажырбады. Үнгөн хүңгө
өрү тейлеп, даң бажында ажил-
дап үнерде бот-боттарынга
чедишкенин эки хүннү алгап-
йөрээжери – Сарыгбайларның

хажытынмас ыдыктыг чаңчылы.
«Бир дугаарында, кажан-даа,
каая-даа Кижини мен деп бедик
адын черле сыкпазы кол. Ийи
дугаарында, бот-боттарынга
хүндүкелин, бүзүрелин ке-
зээ шагда ышкынмазы чугула.
Чүгө дизе, чүгө хүндүкел,
бүзүрелден ынакшыл, өг-бүлө,
чуртталга быжыг туттунуп ту-
рарын утпаза чогуур. Үш дугаа-
рында, өг-бүленин кижини кымдан,
чүдөн артыкка бедик үнелеп,
карак огу дег камнаары чугула.
Амгы үениң аныяктарында
телефонга хүннээр чоруктар
көвүдээни хомуданчыг. Теле-
фон дээрке кижиниң бодунуң
хууда өнчүзү болган соонда,
чеже-даа кады чурттаан эжи
болза, чөлшээрел чок аңаа
дегбес ужурулуг. Аныяктарга
улуг күзелим, өг-бүлө деп эң-не
үнелиг эртинерни чүдөн артык
камнап, кады чурттаан эжинерге
хүндүкелдиг, арыг-шынчы
болурунарны күзээр-дир мен»
— деп, Долаана Кызыл-оол-
овна ханы угаадыгыг мерген
сестерни сөгледи. Арга-дуржул-
газы бедик, сөс-домаа үлгерлиг
бо өг-бүлө белем эвес шугумда
ажылдап чоруур аныяк-өскөнгө
база билиг-мергежилин дамчы-
дып, оларга дуза кадарындан
кажанда-даа ойталавас.

Эгиннеринде сылдыстар
чайнаан, кежик-чолдуг өг-бү-
лөдө арыг, шынчы ынакшыл,
бүзүрел, шынчы чорук дооза-
зы сиңиккенни кижини магадап
ханмас. Сагыш-сеткили арыг,
спорттун чоок өнүктери бол-
ганындан ындыг бе, Сарыг-
байларның кайызы-даа амгы на-
зынынга дүүшпес аныяксыг. Ол
бүгүнүң кол дөзү – арыг, шынчы
чуртталганың шаңналы дизимзе,
чазыг болбас. Бо чылын маға-
данчыг өг-бүлө алдын назынна-
рын болгаш кады өг-бүлө тутка-
нындан бээр 25 чыл мөңгүн куда
найырын дүжүрерлер. Ынчангаш
ак чолдуг өг-бүлөгө ууттун-
мас кежик-чолду алгап йөрээп
каалыңар!

Белекмаа ХЕРТЕК,
ТР-ниң ИХЯ-нын
Парлалга албаны.

Российжи байырлал

ЫНАКШЫЛ БОЛГАШ
ШЫНЧЫ ЧОРУК ДЭЭШ

Эрткен субботада Тыва
үндезин культура төвүңгө
Тыва Республиканың
өг-бүлө болгаш уруглар
херектериниң талазы-биле
агентилели Өг-бүлө, ынак-
шыл болгаш шынчы чорук
хүнүңгө тураскааткан бай-
ырлыг хемчегни организа-
стап эрттирген. Аңаа Кызыл,
Ак-Довурак хоорайлардан
болгаш кожууннардаң үр
чылдарда кады чурттаан,
хөй ажы-төлдү өстүрүп,
кижизиткен үлгерлиг өг-
бүлелер, оларның ажы-
төлү, уйнукутары, чалаткан
аалчылар кээп киришкен.

Байырлыг хуралдың эгелээ-
ринге чедир 20 хире минута
арткан турда келген аалчылар,
оларның ажы-төлү, чоок киж-
лери көрүкчүлөр залынче эртип,
олуттарны ээлеп эгелээнер.
Улус чыгып турар аразында,
Тыва үндезин культура төвүнүн
артизи Хеймер-оол Ховалыг
игилдеп, аян тудуп бараалгаан.

Бөгүнгү байырлалдың ук-
төөгүзүн алырга, ыдыктыг Петр
биле Феврони Муромнарга ту-
раскааткан православ шажын-
чүдүлгениң байырлалы болур.
Россияга ону 2008 чылдан эге-
леп албан езузу-биле демдегеп
эгелээн. Ол хүн бүгү Россияга

ийи бодунга, өг-бүлениң шын-
чы болуп, үр үеде үлгерлиг
чурттап келген өг-бүлелерге
«Ынакшыл болгаш өг-бүлениң
шынчы чорук дээш» деп медаль-
дарны тыпсыры чаңчыл болу
берген.

Бо удаада байырлыг хуралга
Тыва Республиканың Чазааның
Даргазының оралакчызы Шол-
бан Ховалыгович Хопуя киржип,
өг-бүлелерге шаңналдарны
тыпсып, байыр чедирип, хоо-
чуннарга кадыкшылды, ажы-
төлүңгө, уйнукутарыга аас-ке-
жиин күзээп.

Ынакшылдың, шынчы чорук-
туң байырлалында бо чылын
шаңналга төлөтпиг болган өг-
бүлелерниң саны 22 болган.

Хөй ажы-төлдү өстүрүп,
кижизиткен үлгерлиг өг-
бүлелерге шаңналдарны ты-
выскан соонда өг-бүлелерниң
мурнундан Кызыл хоорайның
чурттакчызы Нина Даш-ооловна
Серенот, Бай-Тайгадан Кызыл-
оол Донаевич Күжүгет бол-
гаш өскөлөр-даа сөс ап, бедик
шаңнал дээш өөрүп четтиргенин
илереди, онзагай байырлал-
биле өг-бүлелерге байырын
чедиргенер.

Даш-оол МОНГУШ.
Авторнуң тырттырган
чуруу.

Спортчу туризм

ТЫВАГА АЛЬПИНИЗМ

Июль 5-те Чазак бажыңыңа ТР-ниң Чазак Баштыңының
алакчызы Анатолий Дамба-Хуурактың удуртулгасы-биле
ва Республикага альпинизм болгаш спортчу туризмни
сырадырының концепциязының дугайында айтыры-
ны чугаалашкан. Ол хуралга «Тываның ирбизи» аттың
лекчилери, сурагыг альпинистер Маадыр-оол Ховалыг,
рианна Кыргыс база аныяктар херектериниң болгаш спорт,
рейдилге болгаш эртем, бойдус курлавырлары болгаш
логия, информатизация болгаш харылзаа, культура
ыттарының оралакчылары, Туризм төвүнүн төлээзи
гаш «Шын» солуннуң кол редактору киришкен.

Дамба-Хуурактың удуртул-
гаш альпинистер Маа-
ал Ховалыгының, Марианна
стың, Мачук Томочаковтуң
лгези-биле тургускан кон-
яны хуралдың киржикчи-
ге таныштырган.

Зага спортчу туризм бол-
ипинизмни сайзырадырда
ларга, ортумак болгаш
өөредилге черлеринге
и секцияларны организас-
портчу-массалыг хемчег-
эрттирер.

ага спортчу туризм бол-
ипинизм – боттанып болур
ур. Чуртта байдал сөөлгү
дарда улуг өскерилген-
ла, туризм болгаш аль-
инизм тургузуу (удуртур
мазы, харылзаалары,

үнелиг чүүлдери, үнүүшкүннүң
чуруму дээш оон-даа өске) улуг
кезинде өскерилбээн.

Бисте, Тывада, боттары-
выстың спортчу туризм болгаш
альпинизм школазы тургустунуп
эгелээн («7 бедик» клувунуң
болгаш Красноярскиниң альпи-
нистериниң деткимчези-биле).

Тывада чаа спортчу туризм
болгаш альпинизмниң тургузуп
турар системазы туризм бол-
гаш альпинизмге ынактарга
болгаш профессионалдарның
сонургалдарын хандырап
ужурлуг. Бир дугаар дагже үнүп
турар кижилерге кыска үе дур-
гузунда белеткелди чоруткаш,
инструкторнуң удуртулгасы-биле
үнүүшкүннү кылыр (азы гитдин
үдөлгези-биле) азы айыыл чок

чоруктуң негелделерин сагыыр
берге эвес үнүүшкүннер кы-
лыр. Гитдин үдөлгези-биле на-
рын үнүүшкүннер кылыр күзел-
диглерге, чогуур тестилерни
эрттирген деп чөлшээрелге ре-
комендациялар ажилдап кылыр.

Спортчу туризм болгаш аль-
пинизм чүгө спорт эвес, а интел-
лектуалдыг ажил-чорудулганың
бир хевир-дир. Чүгө дээрке
маршрут азы үнүүшкүн үезинде
шиитпир хүлээп алыры эң-не
кол чүүл болур. Ону шиитпирлиг
кижилерни, харын-даа удуртук-
чуларны кижизидер Тываның эр
чонунуң кодекизинге дүүштүрүп
болур.

Концепцияның практиктиг
күүселдезиниң механизмин
көөр болза мындыг. Муниципал-
дыг тургузулгар (сумуларның,
кожууннарның, Ак-Довурак
хоорайның администрацияла-
ры) тус чериниң чоок-кавызындан
чижээлээрке, Кызыл хоорайда
Дөгээ даанче үнер орук ыш-
каш, ышпыш бажыңче үнер даг
азы тей шилип алыр. Дагың
географтыг бедин, кадырын,

чурттакчылыг черден кайы-хире
ыраан өөренип көргөш, ооң шып-
шык бажыңче үнүүшкүн дуга-
йында Дүрүмнү ажилдап кылыр.

Дүрүмге каш хардан өрү, чыл-
да, кварталда, айда каш катап,
хар аайы-биле бөлүктөргө чыл-
дың кандыг үезинде дагже чадаг
аян-чорук кылып болурун айтыр.

Бо хемчегге бир-ле дугаа-
рында кожууннуң күш-культура,
туризм башкыларын, спортчу
активти, спортчу аныяктарны
кириштирер.

Дөрт чыл бурунгаар-ла аль-
пинистер «Делегейниң 7 бедии
– Тыва» деп төлөвилелди тыва
ниитилелге сүмелээн турган. Бо
төлөвилелде кадык кижини бүрүзү
үнүп шыдаар, үнери берге эвес
дагларны айыткан: Мөңгүн-
Тайганың Ак-Баштыг (3200 м)
Барыын-Хемчик кожууннар Бай-
Тайга (3129 м), Сүт-Хөл кожуун
Кызыл-Тайга (2200 м), Улуг-
Хемде Буура (2300 м), Кызыл
хоорайда Дөгээ (1003 м), Тес-Хем
кожуунда Ак-Хайыракан (2250 м),
Чеди-Хөл кожуунда Таңды-Уула
(2800 м). Ол ышкаш кожууннуң

эң-не бедик даанче үнүүшкүннү
кылган деп чогуур Сертификат-
ты тыпсырын Дүрүмге айтыры
чугула.

ТР-ниң Аныяктар херектери
болгаш спорт яамызы Тываның
спортчу туризм болгаш аль-
пинизм федерациязы-биле
кады «Тываның 7 бедии» деп
төлөвилелдин Дүрүмнү чогуур
үеге чедир белеткээр, сер-
тификаттын хевирин тургузар.

Маадыр-оол Барыштано-
вич Тывада альпинизм, спортчу
туризмниң сайзыралы кандыг
байдалда чоруп турарын чугаа-
лаан.

Тывада туризм амгы үеде
коммерциялыг туризмче шилчип,
бодунуң темпизи-биле сайзырап
эгелээн.

Тываның чурттакчы чонун
туризм, альпинизм, кадык
амыдыралче, чуртунга ынак-
шыл, бойдузунга хумагалыг
чорукче хаара тудар, ол ышкаш
амыдыралының деңнели бедип,
хөй-ады көдүрлүүшкүннүг бо-
лурунга чедирер.

Алдынай СОЯН.

Төрзэн чериң өөрөн

ТООЛЗУГ
ТЫВАВЫСТЫҢ
СОЛУНЗАЗЫ

Тывавыстың байлаан, чер-чуртустуң тургузуун шын танып билип алзын дээш аныктарга, өөреникчилерге, башкыларга дуза болуру-биле бодум хуумда арга-сүмемни берип олур мен.

Төрзэн черин кижилер бүрүзү эки, хандыр билген турар ужурулуг. Анык-өскөн походтап чорааш, ол черниң шын адын билип ап, боттарының демдегелдеринге бижиң алырын диледим.

Таңдылар

Тывада ийи улуг таңды бар. Башкы таңды эгезин Алтай тайгаларындан эгелээш, хүн үнөр чөөн чүкче Моол биле Тываның кызыгаарын таварааш, шөйлүп чоруй барган кайгамчык улуг таңды.

Башкы Таңдым өршээ!

Байлак Тывам өршээ!

Соңгу Саян таңдызы барыын чүктен эгелээш чөөн чүкче шөйлүп чоруй барган тайгаларлыг Тываның, Алтайның, Бурятияның аразында Сибирьде эң улуг таңды.

Тайгалар

Тыва тайгалар талазы-биле Сибирьде эң-не байлак черлерниң бирээзи. Тываның улуг-биче тайгалары барыын чүктен Бай-Тайгадан эгелээш чөөн чүкче шөйлүп, Тожунуң Өдүгөн тайгазынга чедир он ажыг кайгамчыктыг каас чараш эртинелиг тайгаларлыг бис.

Сыннар

Сыннар дээрге, таңдыларның эң-не бедик черлери болур. Аңаа баштайгы хүн херелдери дээп кээр боорга, бистиң өгбелеривис сыннар деп адааннар. Сыннар тускай ажыгларлыг болур. Олап чон аай-дедир аъттыг, чадаг, машиналыг үргүлчү ажып турар. Ол ажыгларда тускай чараш овааларга оран таңдыга, тайгаларга, хемнер, хөлдөргө чажыын чажып, ак кадаан, аьдының челиниң хылын баглап, аас-кежик, ак орукту дилеп, аян-чорукчу үш катап албан чалбарып тейлээр.

Мешпектер

Мешпектер – бичежек тайгалар, даглалар.

Тайга мешпектери каас-чараш бойдуштуг, янзы-бүрү ыяштар, кат-чимистерлиг, оът-сиген, чечектиг болур. Аңгы-аңгы аң-мөңниг тайгажыгаштар.

Кашпалдар

Кашпалдар колдуу улуг хемнерде турар. Кашпал дээрге ийи талазында даг-даш тайгалар кызаазы-дыр. Кызаалап келген хемнер аастары болур.

Ойлар-чиктер

Ойлар-чиктер тайгаларда, даглалдарда, хемнер эриктенин чоогунда турар. "Ойун оя, чигин чире" чурттазыннар деп улуг өгбелериниң йөрээл сөстөрүндө онза утка бар.

Ойлар улуг, узун, кыска, бичии болур. Ойлар дээрге, эки оът-сигенниг, арга-арыгыг, колдуунда хая-даш чок, кандыг-бир хемнерже кирип бадып келген суглуг, суг чок-даа аянын чараш черлер.

Чиктер дээрге, кандыг-бир хемнерже кирип чыдар хая-даа, ыяш-даа чок суг чире шаап каапкан оңгарлыг бичии ажык шөл.

Норбу ХОВАЛЫГ,
Сүт-Хөл кожууннун
хүндүлүг чурттакчызы.

Өвүр кожуун Бай-Тайгага четпес дээрден башка, аржаан суглар-биле кончук байлак оран. Маңаа кайы-даа чүктен, кандыг-даа нация, ховар дээр ат-сурагыг, эртем-билиглиг кижилер аржаан сезонунда чедип кээп, агаарлап, дышта-нып, кадыкшылын быжыглап, аарыг-човулаңындан адырлып алгаш, четтиргенин илередип, өөрүшкү-маңайлыг чанып турарлар.

Кожуун девискээринде эң-не ырак, эң-не соок аржаан – Саглы-Бажының эң бедик, тас баштыг Адарган сынының эдээнден үнүп чыдар Адарган аржааны. Аңаа хей кезинде инсультуга кактырган, хан бажышкыны улуг улус кирип турар. Чамдыкта 7-10 хонук киргеш, даянгыжын аңаа азып каапкаш, чанып турар кижилер база бар. Ол аржаанга багай таварылга черле болуп көрбөз.

Аржаан сезонунуң үезинде 3-4 чыл бурунгаар Өвүр кожуун эмнелгезиниң невролог эмчизи Долаана Донгак чыл санында аңаа чайлап, аарыг кижилерни хайгаарап, аржаанга кирериниң арга-сүмезин берип, лекция, беседаларны эрттирип турду. Эмчи турарга дыка-ла эки чорду. Ам ол эмчиниң кожуундан чоруй барганы хомуданчыг.

Адарган аржаанын карактап, хайгаараары-биле Саглы-дан Рокки Ооржактың анык өг-бүлөзи хүлээнип алгаш, аржаанның байдалын сегидип, чаа чүүлдерни немей кылып, арыг-силиин хайгаарап, дыштаныкчыларның хүн чурумун сагырын чурумчудуп, одаар ыяшты сөөртүп эккелгеш, чарып, белеткеп бээр турду. Аарыг улустуң дилээ-биле сүт, сметана, тарак, быштак, курут, ээжегей, эът дээр ышкак аьш-чемнерни улуг эвес ертеке сadyп турарлар. Харылап турар ээлиг болгаш аржаанда байдал

эки. Рокки суг эр хейлер!

Оон ыңай база бир чүгээр байдалдыг аржаан Улаатайның Үерлиг аржааны. Ону каш чыл бурунгаар Мерген Сесер-оолович Монгуштуң өг-бүлөзи хайгааралда алган. Мерген ол аржаанга 3-4 кидис өгнү тип каар кижилер. База-ла ыяжын белеткеп бээр, корум-чурумну хайгаараар, арыг-силиин тутар. Сезон доосту бээрге, бок-күзүрүмүн чүдүргеш, арыглап кааптар.

Шала-ла «аскап» турар аржааннар – Улаатай хемниң уунда Аксы-Дуруг биле Аржаан-ныг-Хая. Чогул аржааннарның турар чери дыка таарымчалыг, Хандагайтыдан 15 км, хем, суг кешпес, улуг арт-сын ашпас, орук база таан багай эвес, даштыкы чийк машиналар чеде бээр. Чавызаашта турар болгаш, назы-хары улуг, хан-дамыр бажышкыны өскерличел улуска дыка тааржыр. Аржааннарның мырыңай чаны-биле Улаатай хемниң кылаң кара суу шурап бадып чыдар, аьш-чемге ону ажыглаар болгай.

Аржаанныг-Хаяда шоргадан бир дөс агып турар, ийизи – хаядан үнүп турар, ону чүглө ижер, чунары-биле чалап аар. Аксы-Дуруг биле Аржаанныг-Хаяның аразы 500-700 метр хире, Аксы-Дуругда майгын тигер чер чок, ийи аржаан аразына кылаштаар апаар.

Ында үш шорга бар: чавызын караа багай улус, ийигизин – чүрек-дамыр кошкак, үшкүзү – сөөк-даяк, остеохондрозтуг улус ажыглаар боор чорду. Остеохондроз аржааны 2 метр бедиктен агып турар болгаш, сол турда кезээ-ле. Изиг хүннерде сериит-тенир, өл-чаьстыгга чаглактаныр терек, тал, Улаатайның кызыл дыды шупту аржаан чанында бар. Эм оъттар, кызырак-

караа, кызыл-кат, ыт-кадының чаагай чыдын хөрек долдур тынып алыр.

Бо мындыг бай-байлак оранның аржаан суун ээлеп, хайгаараптар кижилер чок, оозу харааданчыг. Үш чыл бурунгаар Хандагайтыдан бир өг-бүлө ол аржаанны ээлеп, корум-чурумну, арыг-силиин тутуп турда, байдал эки турган. Оон мурнунда чылдарда ол аржаан шуут сандараан турду. Совет үеде кылып каан чүүлдер элээн үрелген. 2011 туризм чылында чоңу ажылга хаара тутар төптүң директору Владимир Кончук-оолович Саттың бот-идепкейи-биле аржаанны катап тургузар, сеп-теп-селири-биле акша бээрге, чаа туалеттерни немей туткаш, хемче кирер чадаларны чаартып, туттунар ыяштарны солуп, быжыглааш, элээн ажылдарны кылдырган турду. Ону харылап турган уруг 3 чыл бурунгаар «бурганнай» берген соонда, ол аржаан өскүссүрөп кагды ийин.

Чогул аржаанчылар чыл санында кээп турар, корум-чурум сагывас, бок-хирин хем эринче октаар, суурнуң аныктары аңаа баргаш арагалаар, даңны атсы хөөрежип хөглээр. "Аарыг-аржык улуска дыш бербес, оларны хайт-хойт дээр кижилер чок боорга, бажы эьттенип-ле турар" – деп, улус хомудуп турар боор чорду. Оон-биле чергелештир аржаанчыларның талазындан база четпестер чок эвес. Ажыг-лаан аьш-чеминиң саваларын кайы-хамаанчок октавайн, шоодайлап алгаш, бок төгөр черлерге апарып төпсө кандыгыл? Иштики хептери, идиктеринден эгелээш, боттарына херек чок апарган чүүлдерни хемче октап, сугже бадырып турар. А хем уунда кижилер, мал-маган ол сугну ижип турар болгай. Бой-

душту ыңчаар бужартады тайга-таңды ээзи килеңней ышкакжыгай.

"Бурун Тываның чаңчылы эрги идик-хевин аржаан хам чок, аал коданынга безин тавас, артыш, саржаг каш, тарина номчуп тур орттедиптер чораан. Окта хеп-биле ажы-төлдүң кут-чүсүлде-сүнезини үне бээр" – мээң моол кырган-авам чулаар чүве ийин. Чогул чеканчап барган улус бис барган, орган черивиске ыяа богувус, чудувус арттырар?

Үстүнде аржааннарда Талдыг-Чарык, Аңгырактыг, Мугусту, Чөөн-Дыт, Сөөш, Адыр, Шаалаш, Кады-Ба Бел аржааннары бар. Талдыг-Чарык, Аңгырактыгдан аңгы өскелери химиктиг состав шинчилеттинмээн болуп турар. Аржааннар хайгаараар кижилер ийи-ле ай иштинде, сезон үеде үндүрүг онаалдазын хостаар болза эки деп бодумен. Ийи ай иштинде аржаан кирген орулга бүдүн чылды үндүрүүн төлөп шыдавас болу. Оон кадында аржаанчылар кичээлдерин, пенсионерлер хоочуннар болур, оларда чегелделиг, төлевирден хостал улус көвей.

Азы үндүрүгден хостаар талазы-биле шийтпирни тус чагыргалары үндүрер боор болу. Бир эвес ол болдунмас чү болза, хайыраан аржааннар выс элөп-түрөп, чазыйларга таттырып, арыг-чараш, онза девискээрлеривис хир-бок алзыр дей берди. Кожуун, сумлар чагыргалары бо айтырып кичээнге апар, бир-ле дээш хемчеглерни алыр дээрзин идеген артым.

Сара БАЛДА

күш-ажылдың хоочун

Билдинмес тывызыктар

ЭРТЕМ БОЛГАШ ИЗИГ АГААР

Дүне-хүндүс-даа дунааргай изиг кижилерге амырдыш бербейн турар. Оон уламындан теле-медээлерде, дамчыдылгаларда, солуннарда Черни чок кылып каап болур айыыл-халап дугайында бижээн, көргүскөн чүүлдер көвүдээн.

Каш хонук бурунгаар Норвегияның Тронхейм хоорайга болуп эрткен эртем конференциязынга сурагыг астрофизик Стивен Хокингтин илеткелин чыылганнар улуг кичээнге-биле дыңнаан. "Бо чоокку 30 чылдарда кижилер Айга барып чурттаар, ажилдаар база кылып алгаш, ынаар көжеринге таарымчалыг байдалдарны, 50 чылдар иштинде Марсче көжер ажылдарны кылып эгелевес болза, Черниң сөөлүгү хүннери кел чыдарының айыылы бар" – деп, ол медеглээн.

Хүн хөлүн эрттир изээнинден чоогунда турар планеталарны база өрттендир чиириниң айыылы бар. Амгы үеде дош-биле шыптыг чыдар Антарктида изиг суглуг курорт апаар үе келир. Эртемденниң бодап турары-биле Хүннүң изии ортумак деңнелинден артыр изидип турар болганда, Черге суглар, хөлдөр сыыгап, ижер суг чедишпес апаар. Кижилер саны көвүдөп турарындан черде бар бай-

байлак төнүп болурунун айыылы бар болгаш бо талазы-биле суг, аьш-чем чедишпезинден чөрүлдээр үнүп болур.

Стивен Хокинг элээди оол тургаш-ла амиотрофический склероз деп аарыгдан хоочурап араан. Мага-боду шимчевес болгаш амгы үеде чүглө арнының бир шыңганы шимчеп, ажылчын байдалда арткан. Хөззөнге аар дегиришиктен араанының түңнелинде боостаазына нарын кезишкын кылганындан бо эртемден чугааланып база шыдавас. Кедип чоруур карак-шилиниң бир ужунда салган нарын системага кошкан датчиктиң дузазы-биле карак шоозунуң угланган уунче көөр дээш чаңгыс арткан шыңганы шимчеш дээрге, ол "команда" баш мээзинге баар, оон бодаптары компьютерге домактар кылдыр көстүп кээрге, тускай синтезатор өске улуска оон чугаазын азы харызын дамчыдып бээр. Инвалид коляскада олурар бол, лекциялар номчуп, азы эртем-практиктиг конференцияларга доктаамал кирип, хей-хей солун ажылдары, ажыдышкыннары-биле хамыкты кайгаткан физик-теоретик Хокингтин мээзинде арткан чырык угааны чүглө эртемденнерни эвес, политиктерни, экологтарны, эмчилерни дээш,

өске-даа мергежилдик кижилерни магададып, кижилер амытанның арга-шинээ кызыгаар чок бооп болурун бадыктап турар.

Кижилер төрөлгөтенинге эң айыылдыг үш аңгы чүүл бар. Бирээде, виртуалдыг, каракка көзүлбес кылымал угаанның тергидели, интеллект – угаан дээр уткалыг сөс. С. Хокингтин бодалы-биле кижилерниң кылып алганы бо кылымал интеллект-зи оларның боттарын чагырып ап, тергидеп болур. Бисти долгандыр турар каракка көзүлбес өртемчей сайзырап, улам бедик хөгжүлдени алыр аргаларны шингээдип алгаш, компьютерлер боттарының аразында харылза-жып чугаалажыр дылды чогаадып ап болур. "Матрица", "Терминатор" деп киноларда көргүскөн болушкуннар амгы үеде херек кырында болу бээр чадавас деп эртемден чугаалап турар. Ындыг кылымал интеллект-угаан кижилерни чылыг болгаш энергия бээр "мөңгө ажылдаар" күштүг батарейкалар кылдыр ажыглаар деп бодалга кээп болур.

Бойдуштуң база бир халавы кандаашкын деп турар болза, чамдык эртемденнер хей чаьс чагганындан, суг-чардан Чер төнүп чидер деп санап турарлар. Кижилерге айыылдыг халаптарның үш дугаары астероид-

тер-биле Черниң үскүлөжирини айыылы болур. Бо хүн Черни база бир Дээрден баткан аалч астероид чоокшулап келгени интернеттен номчуп болур.

Бистиң чурттап эртип турарыыс чүс чылды Черниң чуртталгаларына эң айыылдыг бойдус халавы көвей болур деп санап турар чугааларны көвүдээни агаар-бойдушту өскерлишкыннери-биле, канчаар-даа аажок изиг чай-биле холбашканын кичээнге-биле номчукчу эскерип каар боор.

Стивен Хокинг – октаргайны билдинмес тывызыктарыны шинчээчизи, ийи номунун автору. Оон чугаалаан мерген угаадылары кижилер бүгүдөзү сонуурганчыг болбастың арга-чок. Кижилер: "Үе эртип тур" деп чугаалажыр, "Үе: "Кижилер чорутур" деп чугаалаар". Аарыг-човулаң оон баштай бир холун, бүдүн, оон бир холун, бүдүн дээш чоорту бектеп алза-даа, физикада амгы үениң Ньютону деп анаа эвес хүндүлөп адаар кайгамчык салым-чаянныг астрофизик, өзүлүг чаныш-сыныш чок Кижиниң база бир мерген угаады бар. "Күш чок кижилер күштүглерге орун чалап бээр, чүглө өзүлүг күштүг кижилер бүгү улуска оруун чалап бээр". Бо сөстөр оон бодунга канчаар-даа аажок тааржыр дээрзин чүлдүгүзүнер боор силер.

Галина ТУЛУШ

90 харлыг эне

АВА КИЖИ АЖЫ-ТӨЛҮМ ДЭЭР

“Буянын өггө чон чыгыр, будуктуг ыяшка куш чыгыр”. Шынап-ла ындыг ышкыгай, ажык сеткилдиг, чончу өг-бүлө улустун аал-оранындан үнгөн-кирген арат-чон, ажы-төл үзүлбөс боор. Хоначалар мырыңай улажып-ла турар. Буянын өг-бүлөгө кандыг кижир дээрлел.

олчалыг чылы – 1944 чыл. Ынчан Шончалай Серге-Байыровна чаа-ла 17 харлыг тургаш, баштайгы оглун божаан. Ол үеде эмчи бар эвес, кидис өгнүң ынаазынга тыртыг баглааш, тудугжу кадайлар божуткан. Чиигеп алырга, артыжап-айдызап каапкан. Оглун Борис деп адап алганнар. ТАР 1944 чылда ССРЭ-ге каттышкан, дараазында 1945 чылда бир-ле дугаар төрүттүнген дугайында херечилдерни сумулар бижээчилери көшкүн аалдарга барып тыпсып турган. Оларның бирээзин алган кижир Борис Чимит-оолович Куулар болган.

Шончалай Серге-Байыровна чуду-кара күш-ажылды 18 хар-

лында эгелээн. Тараа тарыыр шөлдерниң хараганын сөп, бугалар казып, кыжын тайгага одаар ыяш белеткеп, орук аштап, кирбиш-сарайга ажылдап чораан, Чыраа-Бажы суурнуң үндөзилекчилериниң бирээзи.

1950 чылда Чыраа-Бажыга баштайгы тургустунган «Коммунизмче орук» колхозтуң ясли эргелекчизи. Баштайгы ясли ынчан кидис өглерге турган, оон 1953 чылда тудугжулар ясли бажынын тудуп берген, ону «улусчу тудуг» дээр боор чүве. Ооң чагылар тургузар оңгарларын касып турган.

Аал ээзи, ажы-төлүнүң адазы Чимит-оол Тевекович-биле дөндии найыралдыг, чоннуң хүндүткелдиг кижилери, үлегерлиг, бедик культуралыг өг-бүлө чордулар. Чимит-оол Тевекович дуржулгалыг чолаачы, ол чүк сөөртүр улуг машина-биле тайгадан Чыраа-Бажы суурнуң чуртталга бажыңнарының клуб, школа, ясли тудугларының чудуктарын үзүктел чок сөөртүп эккеп, суурнуң таван салырынга, сайзыралынга улуг үлүүн кириген. Ол барык-ла 30 чыл дургузунда чолаачылаан. Чөөн-Хемчик партия райкомунуң бирги секретары Константин Канчырович Дилгижекти 10 чыл дургузунда сөөртүп ажылдаан.

Төлөптүг өг-бүлениң ажы-төлү

Ада-иениң чоргааралы – ажы-төлү. 10 ажы-төлүнүң алдызы эр, 4-ү кыс болган. Оларның уруг-дарыы – 22. Боттары улуг назы-хар четкен, өглүг ажы-төлү база көвей. Маадыр ие, 90 харлыг Шончалай Серге-Байыровнаның ыяш кавайга өдек-биле кургалап, өшкү чөөгү-биле чымчаптап өстүрүп каан ажы-төлү онзагай мергежилдерниң кижилери болган. Колдуу өткүт үнүг ыраажылар, хөгжүмчүлөр, артистер.

Өг-бүлениң улуг оглу Борис Чимит-оолович ам 73 харлыг, агроном эртемниг, пенсия үнгүже чедир бедик дүжүттү өстүрүп, үрө-түннелдиг кызымак ажылдаан. Ол Шүжүк Орус-ооловна-биле Тимур, Амир дээр оолдарлыг. Тимур Тываның ИХЯ-зында үр чылдарда ажылдап турар, а Амир Кызыл – Чыраа-Бажы аразында пассажирлер сөөртүп ажылдап турар, хүндүлээчел, биче сеткилдиг, дузааргак чолаачы.

Киликов Чимит-оолович бир оол, бир кыстыг, алдарлыг музыкант. Үш дугаар оглу Николай өткүт, чараш үнүг ыраажы, бир оол, бир кыстыг, ам 68-тиг. Өг-бүлениң база бир оглу Алексей бүгү назынында дөрт дугуй кырынга кыш-чай дивейн, Тываның шупту кожууннар, суурларын сургакчылар, артистер сөөртүп кезип каапкан хоочун чолаачы. Ол бир оол, бир кыстың ачазы. Чимит-оол Тевекович биле

Шончалай Сүге-Байыровнаның алдарлыг артист уруу Шукин аттыг театр училищезин тергийн эки дооскан, оолдуг, кыстыг.

Буянын Маадыр иениң ажы-төлү кайгамчык уран талантылыг, артистер, хөгжүмчүлөр болганы онзагай. Оларның бирээзи Виктор Чимит-оолович, баянист, ооң өөреникчилери чүгле Тывада эвес, Россияның хоорайларынга, оон туржук, даштыкы чурттарга бедик үнелелди ап, Тывазын алдаржыдып турдулар. База бир алдарлыг хөгжүмчү Марина, Чыраа-Бажы школазында хөй чылдарда музыка башкызы болуп ажылдап турар. Ооң аккордеон ойнаарына кижир таалап каар. Бо өг-бүлениң Урана биле Светлана-зы онза мөзү-бүдүштүг, амыдыралчы, кылып билбес ажылы чок: самбың тутса санаар, сава тутса саанын саар, олут орбас кезээ кижилер. Александр Чимит-оолович агроном болган.

Амгы үеде 90 харлыг энени хеймер кызы Светлана биле күдээзи Хемчик-оол Делег-оолович карактап турарлар. Буянын Маадыр ие Шончалай Серге-Байыровна — көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөңзө чок, Чыраа-Бажы суурнуң хөгжүлдизинге балалбас исти арттырган өгбөвис-тир. «Ава кижир ажы-төлүм дээр, алдын-доос кудуруум дээр», иениң ал-ла сагыжы ажы-төлүндө.

Оолак КАРА-САЛ.

Чөөн-Хемчик кожуун.

Чыраа-Бажы суур.

Улус өөредилгезинге 41 чыл

ХОВАЛЫГЛАРНЫҢ КЫЗЫ

Улус-Хемниң унун каастаан шат-эдээ оймактарга төктү берген кичи-шуру сагындырар өшкүлүлүл, инек, бызаа, аъттар ойттал, ырак эвесте өглерниң ыжы дээр-шаар хөглүг дүндүүштөлип турар өйде, 1937 чылдың июль 4-те Дыртык Агбаановна, Пар-оол Окайбанович Ховалыгларның өг-бүлөзигне тос дугаар хеймери – кыс рууг төрүттүнгөн. Алды харлап чолааш, ынак ада-иезинден чарылган сонда, улуг акызы Чалбаа, чаавазы Сендеңмаа Ховалыгларның өг-бүлөзигне улуг уруу бооп эскен. Ээр-ерекке шары-буга мунуп алгаш, арыштырып турганы шаандакы онаштары Шарлан-Хавак, Даштыг-алге удаа-дараа өглер тиккен Улус-Ховалыглар чурту ам-даа хевээр, ем унунда орну бар. Эге класстары Арыг-Бажыга, 5-10 классты лагаан-Арыгның дугаары ийи шко-азына чедишкенин дооскан.

1961 чылда Кызылдың башкы институнга дужаап кирип алган. Институтка кирип бергеш, хөй-ниити ажылынга кон-депкейлиг турганын институттун про-фессорлорунуң аныктыгын дөрт чыл дур-да казначейи турганы көскүзү-биле аткап турар. 1964 чылда Тываның Э-ге каттышканындан бээр 20 чыл а тураскааткан Москвага болуп эрт-айырлыг декаданың улуг концертинге эш-өөрү аныктар-биле киришкенин уттундурар. Ынчан Надежда Пар-овна Обком комсомолдун хүндүлел и-биле шаңнаткан. 1965 чылда баш-институттун төргин өөредилгелиг укчуларын, чээрби оолдар-кыстарны, ваажэ экскурсиялаар халас путе-в-биле шаңнаан. Бөдүүн кадарчы тургуруу, көдээ кыска база катап Мос-к-чедер, чурттуң найысылалының эң төөгүлүг черлерин барып көргөни аас-кежик болуп. Институт соон-эди эртемниг анык башкы төрөөн Бажы школазынга ажылдай берген. Эртен бир чыл иштинде эге класстар ылап келген.

Сөк өңнүг чолдак платьелиг, дорт, иңгейлиг көрүштүг башкы класска келгеш, сумказын үжөп-ле оор. Уштуп кээр ирги дээш, шимээн бүгү кичээнгей олче угланы бээр-орбак стол шагы уштуп келгеш,

мурнунга салып алыр. Шакты холунга алгаш, өөреникчилеринге көргүскеш тайылбырлаар: «Бир кичээл 45 минута болур. Ол үениң минута-секундазын халас эрттирбейн, санап, бижип өөренир бис. Мен силерни угаанныг, культурлуг, эки кижилер кылдыр өөредиримге, силер меңээ дузалажыр силер, уруглар» — деп, баштайгы бирги классчылары-биле кичээлди ынчаар эгелээн. Чыл келген тудум, анык башкының дуржулгазы бедип, мергежил кел чыткан. Надежда Пар-ооловнаның класзынга уруун азы оглун кирир дээш, ада-иелер мурнун былаажыр. Пар-ооловна «мону кылыңар, дууну садыңар, номчудуп туруңар» дээш, кудумчуга-даа ужурашкыш, не-гелде кылыр. Аайындан эртпейн, шуп-тузун күүседир-дир бис» — деп, бирги классчыларның ада-иелери чугаала-жыр. Бо башкының өөреникчилеринден багай номчуур, частыргылыг бижири кижир чок болур. Чурумга база өөренир: школадан келгеш, чемненгеш, онаалга кылыр бетинде холдарын саваңнап чуга-ш, стол кырынга солун чадып алыр. Чүгле ынчан ном-кыдыраажын уштуп, онаалгазын кылып эгелээр. Башкының хана өттүр кожалары эртен шай ижи ора, чугаалажыр: «Ам база дүне орайга чедир башкы бир өөреникчизин ном-чудуп өөредип келди ийин... Ийет, ол шын. Арай кошак, бажыңга онаалга кылбас, ада-иези номчудуп, катаптадып турарын «уттуптар» өөреникчилерин бажыңыңга эккээр. Онаалгазын кылдыр-гаш, номчудуп-номчудуп, бичии орунга удудуп чыттырып каар. Чылыг хүннерде, башкының бажыңының чаны-биле эртип чыдарга, херим иштинде тараан ыяштар аразында хөлегеден слогтап номчуп турар өөреникчизин үнү бо-ла дыңналып кээр. Ынчаар ак сеткилдиг өөредип кел-ген уруглары улус класстарга база чүгле дөрт-бешке өөренир, ортумак болгаш дээди өөредилге черлерин чедишкенин дооскаш, эки ажылдап чоруурлар.

1965 чыл анык чараш кыска чүгле эртем-билиг чедип алган деп дипломну берген эвес, боду ышкыш башкы оолга дужуп, өг-бүлениң эргим херээжен ээзи, ынак ава болур кежиктиң эгезин салган. Өөнүң ээзи Монгуш Соскутович Танов

гитарага ойнаар, Надежда Пар-ооловна ырлаарына ынак. Көдээ анык башкылар школада ажылы чай чок-даа болза, инектерни тудуп, сүт-саанын саап, үш бичии уруг-дарынын кижизидип өстүрүп кааннар. Ооң-биле кады хөй-ниити ажылы база бар. Надежда Пар-ооловна Эрик кудумчузунуң агитквартал дарга-зы, суурнуң херээженнер чөвүлелиниң даргазы: хуралдар, концерттер, шеф ажылы. Аныяндан тура кады ажылдап келген башкы эштери Надежда, Кара-оол Шалыктар, Александра, Алдын-оол Сереннер, Валерий Ховалыгович Намчак-оол, Анай Кыргыс-овна Онан, Хандываа Мачылаевна Ушлан, советтер ажылының хоочуну Оюмаа Седиевна Донгак, библиотекарь Александра, Сүктөрмаа Тас-оол олар дээш, өскелерни-даа адап болур. Оларның чамдыызы бурганнай берзе-даа, кижир назынының чалыы үези уттундурбас болганда, олар база ооң сеткилинде дириг хевээр чоруурлар...

Надежда Танова сөскүр, шын дээш туржур, бодунга болгаш өскелерге не-гелделиг башкы дээрзин чону билер, хүндүлээр. «Кызыл өңнүг партбиледим чок-даа болза, сеткил-сагыжым, туру-жум-биле езулуг коммунист мен» — деп, чоргаарал-биле бо-ла чугаалаар.

Арыг-Бажыга кончуг партия үезинде, 1980 чылдарда, чыл санында Шагааны уткуп, чонну эвилепдеп, аныктар тыва езу-чаңчылдарын утпазын дээш тай-ылбыр ажылын чорудуп, оюн-тоглаа, чуңгулаашкынны бүдүү организастан турган башкы база-ла ол. «Башкылааш-кын болгаш кижизидилге ажылынга бурун өгбелерниң улусчу езулалдары, чараш чаңчылдарынче хөй кичээнгейни салып, уругларны өөредип чораан мен» — деп, хоочун башкы чугаалап оор. Бистиң Улус-Хем ынаар бо хүннерде-даа арай ховар кедер тыва тон, тыва хөрөктээш, чымчак тыва идиктер, бопуктарны Надеж-да Пар-ооловна аныяндан тура даараар, боду база үргүлчү кедип алган чоруурун ам-даа эскерер мен.

Уругларының ачазы Монгуш Соскут-ович Арыг-Бажы ортумак школазынга интернат эргелекчилеп, башкылап, өөредилге эргелекчилеп, школа дирек-торлап, Арыг-Бажы көдээ совет даргалап шаңнал-макталдыг ажылдап чорааш, арай элекке, аарааш, адының бажы хоя берген. Бо өг-бүлө үш ажы-төлдүг — уруу Чечек, башкы эртемниг, оглу Чингиз база Тандының Межегейде ОБЖ башкызы, а хеймер оглу, кижилерге эндеткеш, чалыы назынында чок болганы, иениң чүрээм ам-даа саргыдып, аартып чоруур. Даң адар, хүн үнер, кижир күжүр чүү боорун кайын билер... Чылдар өттүр амыдырал дузун амзап, танып алган, угаан кирген — сезенги арт. Россия Федерациязының ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдак-чызы, 1973, 1974, 1980 чылдарда Соци-алист чарыштын тилекчизи, ССРЭ-ниң чырыдышкын яамызының хүндүлел бичии, Россияның профэвилелдериниң хүндүлел бижиктери, С.К.-Х. Токаның төрүттүнгенинден бээр 110 чыл болган оюнуң юбилейлиг медалы, Тываның херээженнер шимчээшкениниң хоочуну шаңнал-макталының төлөптүг эдилек-чизи, республика, кожуун чергелиг ырлар мөөрейиниң тилекчизи, күш-ажылдың хоочуну Надежда Пар-ооловна Танова бо хүннерде сезен харлап турар. Чуртталга-зын, бодунуң шевер холдары-биле даара-ан чараш хээлиг торгу тыва тоннары дег, база шак-ла ынчаар уран, чараш, шынчы кылдыр улус өөредилгезинге, чонунга ба-раалгадып изей чурттап келген башкымга сеткилимден чоргаарланыр-дыр мен.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

Серемчиде хорамча чок

ООРЛАРДАН
КАМГАЛАНЫҢАР

БАЖЫҢ-БАЛГАДЫҢАРНЫ ООРЛАРДАН
БАШ УДУР КАМГАЛААР ДИЗЕ:

1. Кымга-даа өңчү-хөреңгилерниң, акша-төгериңерниң түнүн чугаалаанар;
2. Эжик-хаалганарда астынган дээктер, оюнзактарның быжыдыр эки хагдынып турарын хынап көрүңер;
3. Шилден кылдырган черлерни, чижээ, соңгалар, балкон, лоджияларны болдунар аргазы-биле, демир хана-карактар-биле дуглап, демир рольставнилерни салып алыры кедилгиз;
4. Подъезд болгаш квартираның иштиги эжиктери эки, быжыг хагдыган турар ужурлуг;
5. Хензиг үе дургузунда-даа бол, эжиңерни албан шоочалаңар;
6. Кажан эжиңер дээктиг турда, бир кижик соктап келзе, ол кымыл дээрзин эки билип албайн, эжиңерни ажитпаңар;
7. Эң-не быжыг, демирден кылган, солут-тунмас штырлар-биле быжыглаттыган, өттүр көстүр каракчыгаштыг база тускай илчирбелгиз эжиктерни салырын кызыдыңар;
8. Чердак, лифт болгаш крышаже үнер эжиктер бүзүрелдиг дээктер, шоочалар-биле хагдыган болур ужурлуг;
9. Караңгы үеде оорлар, үптөкчилер фонарь, от чырын ажыглаарын сагындырып каалы. Ынчангаш подъезд, херим ишти, кудумчу талазы чырык болуру чугула;
10. Бажыңарны эң каапкаш чорупсуңарза, чоок кижилерниң, бүзүрээр кожоларыңарны почта хааржаанда келген дыңнадыгларны, чагааларны үе-шаанда уштуп ап турарын дилеңер;
11. Ырак чер чорупсуңарза, бүзүрээр кожоларыңарга бажыңарны чагыңар. Харылзажыр арганы тургузуп, телефонуңар дугаарын арттырып калыңар;
12. Үр үениң дургузунда бажыңны эң каггаш чоруптар апарзыңарза, чырыкты өжүрүп, кыпсып турар автоматты салып алырын кызыдыңар. Ол болдунмаза, чоок кижилерниң чырыкты удаа-дараа өжүрүп, кыпсып турар кылдыр чагыңар;
13. Үнелиг саазыңарның болгаш теле, аудио, видеоаппаратураларның дугаарларын саазыңа бижээш, чажыт черге салып алыңар;
14. Үнелиг өңчү-хөреңгилерни им-демдектер-биле демдегеп алгаш, сактып алыңар;
15. Бажыңар дүлгүрүн билдингир черлерге арттырбайн көрүңер;
16. Телефонунарже долгаан билдинмес дугаарларны, эжик коңгазын баскан билдинмес кижилерни хайгаарлап, тодарадып алыры чугула;
17. Чурттап турар девискээриңерге каразыңыг танывазыңар кижик көрүп кагзыңарза, ооң дурт-сынын, овор-хевирин сактып ап, кайы кожоларыңарның аалчызы дээрзин тодарадып алырын кызыдыңар;
18. Кожоларыңар-биле, ылаңгыя эртен-кежээ агаарлап үнер кырган-авайлар-биле харылзааны тудуп, боттарыңарның эскериңел чорууңарны көргүспүшаан, оларны база ыңдыг эскериңел, серемчилелдиг болурун дилеңер.

БИР ЭВЕС БАЖЫҢАРАЖЕ ООР
КИРГЕНИН БИЛИП КАГЗЫҢАРАЗА:

1. Полицияның дежурный кезезинче 102 деп дугаарже долгаар;
2. Шагдаалар келбээн шаанда бажың иштинче кирбеңер;

БИР ЭВЕС БАЖЫҢАРАЖЕ ҮПТЕП
ТУРДА, ТАВАРЖЫ БЕРЗИҢЕРЗЕ:

1. Бажың иштинче кирбейн, дүрген-не эжикти шоочалааш, дүлгүрүн ужулбаңар;
2. Кожоларыңарны дузалажырынче кыйгырыңар, полицияның дежурный кезезинче долгап дамчыдыңар;
3. Кожоларыңарның болгаш боттарыңарның айыыл чок чоруун камгалаарын бодаңар, үне берип болур эжиктерни доозазын дуглаарын оралдажыңар.

Алим УСПУН-ДОРЖУ,
ТР-ниң ИХЯ-ның Парлалга
албанының улуг специалисти.

Чылыг-биле кады улуг-биче кижилерге хоразын халдадыр айыылдыг аарыглар бажын «ковайтып», кижилерге «шавар халдаашкынын» чорудуп эгелээр. Ынчангаш чайгы чылыг үе-биле холбашкан нептереңгей, халдавырлыг аарыгларны болгаш оон кичээнир, камгаланырының дугайында кижик бүрүзү билип алыры артык эвес.

Билигилгиз кижик чепсегленген деп санаттынар болгай, ылаңгыя чаш ажы-төлге онза айыылдыг аарыгларның дугайында бөлүк ажыктыг арга-сүмелерни номчукчуларывыска таныштырар-дыр бис.

Ижин аарыы

Чайгы үеде бичии уруг-дарыг туржук улуг улустун безин болганчок ишти аарый бергилээр. Бир-ле шала баксырак-сай берген чем азы чедир чугдунмаан ногаа-чимис чигеш, аарый берип болур. Чидиг ижин инфекциялары дээр, колдуунда ижинге багай салдарлыг халдавырлыг аарыглар бөлүү. Ол 30 ажыг хевирлиг. Ук аарыглар делегейде онза нептереңгей, респираторлуг аарыгларның соонда, ийи дугаар черни ээлеп турар. Янзы-бүрү бактериялар, вирустар чемге хораннанышкынын тывылдырар. Хораннанышкынын куду олуртуп, иштин аартып, кустуртуп, эди изип эгелээр.

Бичии уруглар ол бүгүге немей ыглаган, ажынычал болгаш чем чииринден ойталап болур. Ниитизи-биле бүгү ижин аараан кижилерниң 60 хуузу бичии уруглар болурун эмнелге сан-чуралайлары көргүзүп турар. Бичии уругларга, ылаңгыя 5 хар четпээн чаштарга, ижин аарыгларының айылы улуг. Чылдың-на бүгү делегейде ижин аарааш, 1 млн. чаштар амы-тынындан чарлып турары тодараттыган.

Ижин аарыы тывылдырарыңа дизентерия, сальмонеллез, стафилококк, холера, энтеровирустуг болгаш ротавирустуг бичии уруглар инфекциялары хамааржыр. Шак бо халдавырлыг аарыгларның кижиге чыпшына бээриниң бир кол чылдагааны «хирлиг холдар аарыглары» азы өскээр чугаалаарга, арыг-силиг чорукту сагывазындан ук аарыглар нептерээр.

Аарывас дизе...

Ижин аарыгларын баш бурунгаар болдурбас дизе, дараазында нарын эвес дүрүмнерни сагыры чугула:

- аш-чем садарыңа таарыштырбаан черлерден (чижээ, улуг орук кыдыындан) база чем садар чөпшээрели чок улустан (олар кандыгдаа аарыгларның эдилекчилери болур), даштындан-на шынар чогу илдең аш-чем аймаан сатпас болза эки;
- чара кезип каан арбуз, дыня чижектиг чимистерни садып чивес, чүге дизе, картыңа турган микробтар иштинче кире бергеш, өзүп-көвүдөп эгелээр;
- ногаа-чимис аймаан чиир бетинде агып турар суг адаанга эки чуур;
- кайы хамаанчок черлерден суг ижиң, харын-даа холдар, аяк-шынак чугбас болза эки-аргалык болза, аягылаар сугну хайындырып алыр;
- шупту чем аймаан арыг саваларга аксы дуглагыг кылдыр шыгжаар, дүрген үрелиңел чемни, чогуур хуусаазын эрттирбейн, чүгүле соодукчуга шыгжаар;
- белеткеп, хайындырып каан чемни, чиг чемден аңгы шыгжаар;
- салаттар аймаан белеткээн соонда, дораан чири күзенчиг, а соодукчуга оларны чүгүле 12 шак хире шыгжап болур;
- чем аймаан дараазында чиирде, изидип алыры чугула;
- хууда улус холундан садып алган сүттү албан хайындырып алыр;
- амы-хууда арыг-силиг чорукту шыңгы сагыңар;

«ЧАЙГЫ» ААРЫГЛАР

– чем белеткээр азы чиир бетинде холдарны саваңнап чуур, арыгларны чер кирген соонда, кудумчуга агаарлаан соонда база албан чуңар.

Гельминтоз — ол чүү деп аарыгыл?

«Ижин куртуй бээр» деп аарыгны эртпээн кижик бар бе? Ховар-ла боор. Ынчангаш улуг улустун бо аарыгга хамаарылгазы эмин эрттир тоомча чок болгулаар. А херек кырында гельминтоз деп аарыг кончуг айыылдыг.

Кижиниң организмине «маңгысталып» чурттап чоруур 270 аңгы хевирниң курттары бүрүткеттинген. Ынчалза-даа чылдан чылче курттар саны көвүдөп, немежип турар.

Курттарның «шавар халдаашкыны»

Хир аразында карактарга көзүлбес гельминтилерниң хензиг чуургалары бар болур. Ынчангаш хирлиг холдар-биле чемненирге, чугбаан кат-чимис, ногаа аймаан чиирге азы аасче хирлиг ойнаарактар чижектиг өске-даа чүүлдерни сугарга, хир дамчыштыр ол чуургалар организмче киргеш, аңаа частып, курттар болуп өзүп нептерээр. Ону кижик бүрүзү билир, ынчалза-даа «анаа-ла чоржук» деп бодал-биле арыг-силиг чорукту бөдүүн негелделерин тоомчага албайн баар таварылгалар бо-ла тургулаар.

Кижиниң организмине гельминтилерни үш дакпыр камгалал манап турар: аас иштинде, ижин-хырында болгаш шөйүндүлдерде тускай бүдүмелдер кижини янзы-бүрү хамчыктардан камгалап, оларны узуткап турар. Ынчалза-даа кандыг-бир чылдагаан ужун суларай берген база иммунитетти кошкай берген уругларның мага-боду «маңгыс» курттарның «шавар халдаашкыны» күш четпейн баар. Ынчан курттар бүгү организмге тарап, нептереп эгелээр.

Курттар тарадыкчылары хөй янзы: ижиң турар аш-чем, аяк-шынак чуп турар суг, хөзүн, өл-шык агаар дамчыштыр, хирлиг холдар, ойнаарактар-биле, кеш өттүр, азырал амытаннар дамчыштыр...

Чайгы шөлээ үезинде изиг даштыкы курттар баарының айылы база улуг. Даштыкыдан көңүс билдинмес курттар хевирлериниң Россияже дамчыыр «хөлгези» апарып болур силер. Ынчангаш ол курттарга арыг-силигн чурумун шыңгы сагыры чугула.

Аарыгның им-демдектери

Курттарның мага-ботка чедирер хоразын улус чедир билбес болур. Оларның хевир бүрүзүнүн аарып эртер хуусаалары, демдектери аңгы-аңгы. Аарый берген кижик шагыраар, чемге хөөн чокталыр азы хоптактай бээр, бажы аарып эгелээр.

Бичии уругларның угаан-медерелиниң болгаш мага-бодунун сайзыралы оожумнаар, ижинге аарышкылар тытып, куду олуртуп, тырыктадып, кустуртуп болур. Оон аңгыда дидиреп, кешке кижиргенчиг шивишкилер тытып, шыңган эъттер, чүстер аарып эгелээр. Ханый тургузуу өскерлир болгаш ооң салдары-биле каракка аарыглар тытып, пневмония, плеврит, саргарар аарыглар тытып болур.

Бо бүгү демдектер гельминтоз аарыгының эге чадазының илередикчилери. Хоочураан чадазында аарыгның им-демдектери «маңгыс» курттуң турумчуй берген черинден, ооң хемчээлинден онза хамааржыр. Чаңгыс курт бар болза, аарыгның эртери билдинмейн барып болур, чүгүле эмин эрттир улгадып өзе бергенде билдинип кээр. Бодап безин көрүңер даан, силерниң иштинерде «маңгыс» курт чурттап,

амыдырап, мага хандыр өзүп тур Коргунчуг эвес-тир бе?

Хоочураан чадада курттуң чурттурар органы аарып эгелээр. Чир ижин-шөйүндүлдерде курттар бар болуп ижин аарып, куду олуртуп, аарышкылар тытып болгаш шагыргай бай доктаамал тургустунар. А оон өшөйүндүлдер (куртулдайда) куртуң бөтөн болза, кадыг, суук албан үнер органдар кижик, ажып, аарып эгелээр. Салдары-биле сыңый аарыглары, терия, грибок аарыгларын тывылдырар.

Чаш уруг орта уйгу удубас (көк) болгаш дүне кижини кедерей бээр адаккы органдарын доктаамал дүрдүрбөп эгелээр. Оон аңгыда удуп чыдыштерин кыжырадып, чараазы боттөктүп болур.

Аарыгның хевирлери

«Курт аарыгының» 270 хире хевирлери бар деп үстүндө айыттывыс. Доктаамал кижиге чыпшынар 40 хире хевир бар, артканнары душ болуп халдаар. Россияда курттарның 70 хире хевирлери бар болза, оларның 18-20 хире нептерээн. Олардан дараазында хевирлери адап болур:

Борбак курттар – аскарида, острица, трихинелла, власоглав, токсока, анкилостомид, стронгилоид;

Дилиндек курттар – эхинококк, альвеококк, янзы-бүрү тениалар;

Калбак курттар – описторхис, фасциола, парагонимус.

Чурт иштинде аай-дедир кеме чоруктуң нептерээни-биле, экологи ниити амыдыралдың социал байдыгының баксырааны-биле, гельминтоз аарыы нептереп, курттарның чаа-чехевирлери тытып турар. Амгы үеде чөөн болгаш мурнуу чүкте курттарда Россияда чок курттар хевирлерини кирип келириниң айылы улгаткан.

Шинчилге

Ажы-төлүңерниң ишти куртуң берген хире болза, долу лабораторлуг шинчилгени эрттирип алырын кызыдыңар. Куртарны илередири белең эвес, алба өзүп нептереп турган үезинде оларны илередиң. Ынчангаш чамдык курттар илереттинмейн артып каап болур. Анализтер эки болза, оожургаарыңа далашпаңар. Катап база анализтер алырын дилеңер. Чоок улзуңар кадыкшылы дээш дүвүрээзинни силер оттурар ужурлуг силер, а эмчилерниң хүлээлгези – аарыгны тодарадыры.

Камгаланыры

Аарыгдан камгаланырының аргаларын доктаамал күүседири силерден негетинер. Кол негелде – арыг-силиг чорукту сагыры. Уругларыңарны доктаамал чунуп турар кылдыр чаңчыктырыңар. Кудумчудан келген хирлиг идик-хеп, ойнаарактар, дириг амытаннарга дегген соонда, албан чуңар.

Чемненир мурнунда чуңары – эң не кол негелде. Идик-хепти база доктаамал арыг-силигге тудар. Бир эвес аарыг илереттинген, эмнээшкин эртип турар болзуңарза, өг-бүлөңер шупту профилактиктиг эмнээшкинни эртип алганыңар-ла дээр. Оон аңгыда орун-дөжөк, идик-хеп, ойнаарактар аймаан эки арыглап-аштаар, «маңгыс» курттар амыдыраар оран-савазы болбазы-биле бар аргаларны ажыглаңар.

Кижиниң кадыкшылы кол кезинде чүгүле бодундан хамааржыр болганда, үстүндө билиглер-биле чепсегленип, алгаш, чайгы магалыг хүннерни айыыл чокка, эки эрттирериңерни күзээр-дир бис. А бир эвес аарыг-биле «үскүлөжир» ужурга таварышкан болза, бот эмнени бербейн, дарый эмчини кыйгыртып, оон дузазын дилеңер.

Шончалай ХОВАЛЫГ

«ШЫННЫҢ» почтазындан

В.С. Биче-оолдун 70 харлаанынга

ЫРАККЫ ЧӨӨН ЧÜККЕ
ОРУС ДЫЛГА ХЫНАЛДА

1971 чылдың май 31-де шеригже кыйгырттып, Ыраккы Чөөн чүкке албан хүлээлгем кууседири-биле 24 тыва, 11 орус өөрүс-биле кады чоруптувус. Алды хонуп чорааш, Хабаровск хоорайга келдивис. Бисти дооран чунар-бажыңче чедирип чумдурган.

«Красная речка» өөредилге төлөм бисти автобуска чедиргеш, катталарга үлештир хуваапкан. Байдан 7 айга чедир шеригниң аштайгы базамын өөреткениниң арасында, Хабаровск-30, Ленин кудум-жунда, төп полк кезээнге эккелген. Бодум спортчу взводче кире элдим. Ол курлавыр ротага чүве. Төбөт, улуг хүнде шөлээлгил, «Динамо» стадиону база спорт ордузу кайы спортчу белеткелдерге халчыл турттар бис. Взводка Сергей Пету-ров тургаш «мында сени чаңгыс чер-туттар» айттырып тур» дээрге, кезээмден 4 каът спорт ордузунун каъттарыңча маңнаптым.

«Эки» дээримге, дүште-даа чок оон орустап «Здравствуйте» кылам. Мүн-не узуну холумну оон чанында чолдаксымаар турттуруп, холун сунду.

«Сколько вас? — диди-ле.

«4 тувинца, 11 русских. Из Тувы 5 — дидим.

«Хорошо! — диди.

Этимге холун салып, дедир-ле эеп бадыттывыс. Чанынга арам кижим.

«Каш тывалар дидиң? — деп

«24 тувинца — дидим.

Араанче бадып кээривиске, улуг каттырып-ла эгеледи.

Мен кайгап турумда, «Орустаарың кай-дир сен!» дидир.

Улаштыр: «Бис мында күш-культурада өөренип турар улус бис. Спортчу белеткелдер эрттирер каңгыс черде. Ам сөөлгү бусче далажып тур бис. Ужураш-

кыже» — дээш, холум туткаш, далаш чоруптулар.

Аттарывыс-даа айтыржып чет-тикпедивис. Ам олар кымнарыл дээр болза, Владимир Сумакин оглу Биче-оол биле Александр Шойдук ийи спортчу акыларым-дыр.

Салым-чолувус алыс спортчу улус болгаш Ыраккы Чөөн чүкке орус дылга ынчаар Владимир Биче-оолга

болза, саазын-даа чедишпес. Ол амдыгаа дээр чонунуң сагыш-сеткилинде, угаанында, ханында сиңип арткан. Тываның төлөптүг маадыр огулун сактып чоруурувус бистиң база бир ыдыктыг хүлээлгевис.

Май 1-ниң хүрежин ооң чырык адынга, 70 харлаан таварыштыр эрттиргенивис безин улуг онза болушкун. В.С. Биче-оолдун ажылын уламчылап турарывыс дээрге, ол үлөгерлиг өгбевис бистиң-биле кады-дыр деп бодап, мөгейип чоруурувус ол.

«Спортчу салгалдар ам-даа тии-

хынатканымны черле утпайн, сактып чоруур мен. Шериг соонда база-ла солун ужуражыла Эрзин-Теске күдээлөп чоруур үем 1973 чылда болган. «Урожай» спорт ниитилелинге эки-тура хөй-ниитичи тренерлеп чоруп турумда Владимир Сумакин-ович «башкым» мени бир түңнел илеткелинде мактап турганы черле уттундурбас. Ынчан аныктарның күш-культурага, спортка хандыкшылы болгаш чүткүлү дыка улуг турган.

Бирээде, «Спорттун мастери» болуру улуг ат-алдар. Ийде, өөрөнгөн школаңга, сууруңга, кожууңга, чурттуңга улуг алдар чаалап эккээри. Үште, чурт камгалалыңга белен болуру дээш белеткедир турган.

Бо бүгү ажылдарны В.С. Биче-оол удуртуп, эки шынарлыг ажылдап чораанын солун, сеткүүлдерде, номнарда бижип көргүскен. Алдарлыг спортчунуң дугайында маңаа төөгүүр

лелгеже, ам-даа бурунгаарлаңар!» деп ооң бо сагыш-сеткили кезээде бүдүп чорзун. Россияның күш-культуразының алдарлыг ажалдакчылары, В.С. Биче-оолдун изин истээн оглу Буян Биче-оол, төрөөн дүңмазы Маадыр Биче-оол олар бедик чедиишкннерлиг ажылдап чоруур. Буянын авазы Любовь Биче-оол ачазының дугайында номнарны үндүрүп турар.

Салгалдары, коллегалары, спортчулар шупту Май 1 байырлалында В.С. Биче-оолдун 70 харлаан юбилейи таварыштыр тыва хүрешти эрттиргеш, культура ажалдакчылары, мөгелер, Буян огулунуң эшөөрү, көрүкчүлөр улуг деткимчени көргүзүп, хөйү-биле киришкен. Ону утпайн чоруурувус улуг өөрүшкү, сүлдествистин бедии ол-дур.

Сергей КЫЗЫЛ-ООЛ.

Кызыл хоорай.

Россияда экология чылы

БОЙДУС БАЙЛААН
ШИҢГЭЭДИРДЕ

Тываның өөредилге яамызының 75 чыл ою болуп турда, журналист Надежда Эрпентин өөредилге сайыды Татьяна Оюновна Санчаа-биле интервьюзун сонуургап номчаан мен. Ында бо чылдар дургузунда өөредилге болгаш эртем адырында чедиишкннерни демдеглөп, чидиг айтирыгларны база чугаалашкан болду.

Ортурам тускай өөредилге талазында чаа мергежилдерге белеткээриниң дугайында чугаа чоруп турары солун. Чижээ, «даг херээ», «демир-оруктар тудуушкуну», «орук болгаш оруктар ажил-агыи» дээш оон-даа өске эртемнерге өөредириниң угланышкынары ажиттыңган.

Бо мергежилдер дээрге, Тываның келир үезинге, ооң аныяк-өскенинге кончуг кедилгил болуру чугаажок. Регион иштинден үнмейн, ажилчын мергежил чедип алыры аныяк кижиниң бодунга-даа, республиказынга-даа дыка ажыктыг. Бистиң Тывада «Менделеевтиң таблица» дегере бар, бойдус байлаа кончуг улуг, бустун-маан үүже деп билзе эки. Эгээртинмес деп болур казар байлактарны шын шиңгээдип, чөп ажыглаары чугула.

Бо талазы-биле ажилды шын организаастап, соңгаартан, өске чурттардан-даа келген, «узуң акша» сүрген кижилерни Тываже сөктүп кээрин шегледир болза эки деп бодаар мен. Бо чаа мергежилдер дээр-ге, ажилчын олуттарны Тываның чонунга, аныяк-өскенинге баш удур магадылап турар, эртем-билигини амгы үениң негелдезинге дүүштүр чаа чадазынче көдүрүп турар угланышкыннар-дыр.

Россияда экология чылын чарлаан. Ажыы-биле чугаалаарга, ол кээп турар, аар өртөктиг специалистерниң «кудуруу» база бар. Олар бойдус чүдө-редирлер, ажыындан хоразы улуг.

Иркутскиниң өлүк-кеш училищезиниң салбырын ажиткан деп өөрүнчүг медээни дыңнадым. Бо салбырның башкылы доозуп апкан болду. Тывага аңгыыр ажил-агыин сайзырадыр, бойдушту камгалаар, Тывада кончуг улуг ЮНЕСКО-да кирип турар заповедниктерге ажилдаар егерьер, аңгыыр ажилдакчылары, бойдус шинчилекчилери болур. Мен аңгыыр-тывыш салбырын эвес, а бүдүн училищени маңаа тургузар болза эки деп саналдым мен.

Демир-орук кээр бетинде быжыг билигини шиңгээдип, бут кырынга туруп, холга ап четтигиптер үе бар-дыр. Демир-орукту хандырап автооруктар четкизин кылыр апар. Тывага улуг-биче көвүрүглер, оруктар туткаш, казар байлактарны, чер кырында бойдус байлаан шуптузун долузу-биле шиңгээдип, болбаазырадыр болгай. Тыва регион Россия, делегей экономиказынга үлүг-хуузу кирип, сайзыралче хаара туттунуп, келир үеге бүзүрелдиг, бир демниг ажылдап, өөренир апар.

Шөмбүл БАЙЫР-ООЛ.

Чаа-Хөл кожуун.

Ачам — Дуган Дамбаевич Хертектиң 100 харлаанынга

ЧАНЧЫПТЫҢ ЧАҢГЫС ОГЛУ

Ачам дириг чараан бол-
а, бо чылдың июль 20-
е 100 харлаар турган. Ол
1917 чылдың июль 20-де
өрүттүнген. Ынчан Ырак-
как, чедери берге Кара-
өлге онзагай болушкун
олган.

Ол чылын төвүт чуртундан
ен улуг эртемден лама Лаа-
бу башкы Тывага келген,
«Сөөк хүрээзиниң улуг эр-
миг ламазы Саласк Шойдан
и ону Кара-Хөлге эдертип
лген. Хөй кижилер кадыр-
орукту аштап, ламаның
чак чууза тергези эрте бээр
ыр кылган. Ынчангаш ол
ын Сукпак хүрээзи ажит-
ан. Чаа туттунган хүрээге
башкы каш хонук улаштыр
үл кылып келген. Шойдан
лама ол тибет ламаның
чалын тыва дылче очулду-
турган. Ынчангаш ол чылын
түнген оолдарның адын
хөлчүлөр хүрээге тураскаа-
Дуган, Дуганчы, Дуган-оол
аааны таварылга эвес.

Ачам кайгамчык салым-чол-
ожи. Диртилээш кожайның
ыс уруундан чаңгыс оол

болуп төрүттүнген. Кырган-
ававыс ачамны божаан соонда,
30 хар безин четпейн чорааш,
аарааш бурганнаан. Кадайы
бурганнай бээрге, кырган-ачам
та муңгарааны ол чүве, эки тура-
зы-биле Хомду дайынынче чоруй
барган. Аңаа дайылдашкыш,
чедип кээрге, чаңгыс оглу шуут
чүгүрүп турар болган. Кырган-
ачам кончуг эрес, кашпагай киж
чаңгыс огулун экинден элет-
пейн, хырнындан ашташпайн
өстүрүрүп каан. Кырган-ачамның
Хомду дайынынга чораанын
ачамның хойтпак хайындыра-
рынга шылапча кылдыр ажыг-
лаар бичи шой пажы бадыткап
турар. Кырган-ачам ону Хомду
дайынындан дергилеп эккелгеш,
оглу өгленирге белек кылдыр
берген дээр чораан. Ол пашты
ам-даа дуңмаларым ажыглап
чорлар боор.

1930 чылда Кара-Хөлге
чайлаг школазы ажиттынарга,
аңаа латинчткен тыва бижикти
өөренип алган. Бижик-билиглиг
кижи боорга, арбан даргала-
дып каан. Ол чылдарында Ада-

чурттуң Улуг дайыны эгелээн.
Фронтуга белек чыыр хайныш-
кынныг ажил чоруп турган. Ооң
арбанындан эки турачы Иргит
Майын-Тараа дайынче чорут-
каш, Украинада мөңгө уйгузун
удуп чыдар. Ачамның арбаны
фронтуга хөй белекти чыып,
хөй малды бергеш, шаңнадып-
мактадып турган. Ол хамаанчок
ачам фронтуга белекке берген
малдарын Хаксияның Көжээ
баазазына ийи-үш катап боду
сүрүп чедирген.

Ачам кижиниң чаңгыс оглу-
даа болза, аас-кежиктиг киж.
Ачамдан чеди алышкы, беш уг-
башкы — он үш киж төрүттүнген
бис. 1950 чылда Кара-Хөлге кол-
хоз тургустунарга ачам малчын-
нап эгелээн, 40 хире чыл үзүктел
чок малчыннап, колхозтун мур-
накчы малчынынга санадып,
доктаамал шаңнадып-мактадып
келген. Ол ажылдап келген чыл-
дарында Ленинчи юбилейлиг
медальдың эдилекчизи болгаш
күш-ажылдың хоочуну чораан.

Улуг Тиилелгениң юбилей-
лиг медалдары-биле база

шаңнаткан. Назыны улгады
бергенде-даа ооң чарылбас
өңүү «Шын» солун болгаш,
чурттап чораан чериниң улуг
суртаалчызы чораан. Кожазын-
да аныяк малчыннар делегейде
чүү болуп турарыл Аскак (Аскак
— ачамның шол ады) дижи
келирлер болгай.

Аскактың өстүрген оолдары-
ндан төлөптүг кижилер үнген.
Ооң үш огул партияның дээ-
ди школазын дооскаш, пар-
тия, совет, органнарынга үре-
түңнелдиг ажылдап чорааннар.
Ооң уйнуктары, улуг уруунуң
оглу Байыр-оол Алаш — Афган
дайынынга, огулунуң оглу Аяс
Хертек — Чечен дайынынга
эрес-дидим киришкен, РФ-тиң
чепсектиг күштериниң «Эрес-
маадырлыг чоруу дээш» ме-
даль-биле шаңнадып, өгбениң
адын сыкпааннар.

Дуңмаларымның санап үн-
дүргени-биле алырга, ачамдан
тараан уйнуктарның, оларның
уругларының ниити саны 250
ашаш, 300 чедип турар дээр
болду. Бо тода эвес сан, олар

хүн бүрүде немежип турар. Эң-
не кол чүве — хөй улус болгаш
эптиг-демниг чурттап чоруур-
лары өөрүнчүг. Эң-не кол чүве
ачамның оолдарындан болгаш
уйнуктарындан кеземче херээн-
ге онаашкан киж чок болуп
турары. Ачамның уйнуктары бо
үениң негелдезинге дүүштүр
кожуун чагыргазында, хоорай
мэриясында, аңгы-аңгы яамы-
ларда ажылдап чоруурлар.
Оларның аразында сайгарлык-
чылар дээш кымнары чок дээр
боор. Ачамның чурттап чораан
өдек-кыштагларын, чайлагла-
рын, күзеглерин уруглары,
уйнуктары ээнзиретпейн, хөй
малды өстүрүп чоруурлар.
Бижип орап чүүлүмнү «Ачам
чагы» деп шүлүм-биле доо-
зуп каайн:

Албан дужаал, бедик ат-даа
сүрүшпейн,

Ажы-төлүң келир өйүн
бодап чору,

Эрте туруп, орай удуп,
чонуң бодап,

Эки чүүлү эгелээштиң
төндүрүп чор.

Сергей ХЕРТЕК,
хоочун журналист.

«Культурлуг ниитилел – культурлуг кижиле» төлөвилелге хамаарыштыр

ЭРЭЭН ШОКАР БОДАЛДАР

Бо чоокку үелерде Тываның Культура яамызының «Культурлуг ниитилелде – культурлуг кижиле» деп төлөвилелиниң дугайында радиодамчыдылга болду. Чонувус аразында чырык көрүштүг, бурунгаар депшилгелиг улус хөй болганда эки саналдарны, чогумчалыг төлөвилелдерни боттандыраарынга үлүүвүстү кириери чугула.

Хүн бүрүдө амыдыралда бир-ле чиктиг чүүлдер караавыска илдилип, оруувуска таваржып келзе, меңээ хамаан эвес деп бодавайн, соксадып азы дузалажып, улуг назылыг апарган кижилер сургап-кижизидил чорза, черле бир-ийи-даа чогумчалыг түңнел тургай-ла деп идегел-биле мону бижи олур мен.

Солунну хөй кижилер номчуп тура-рындан аңгыда, бижевэн материалды сайгарып номчууру, сактып алыры-даа белен болгай.

ЧУРУМЧУДАРЫ
ЧУГУЛА

Чайгы дыштанылгалар үезинде дыка хөй школачылар суурлардан хоорайда

төрелдеринге кээп турарлар. А элээди назылыг улуг оолдар бөлүгжейип алгаш, кандыг-даа хайгаарал чок улчуп чоруп турган таварылгалар база тургулаан.

Бир эвес ада-иези оглунуң азы уруунуң кайда, кымнар-биле чүнү канчап чорууну сонугаргавас чүве болза, дачаларда болгаш «посуточный» деп хөлезилээр бажыңнарда коргунчуг болуушкуннарга угаан-сарылы чедир быжыкпаан, чиик сеткилдиг элээдилерниң дузакталыры мыяда. Черле улуг кижилерниң талазын-дан чагыг-сургаал үзүк чок чоруп турар ужурлуг.

Суурдан келген уруглар херек чок черге хөлчөк эресчири элдеп. Бир чайын квартираларның эжик кыдыында

коңгаларын басып ойнап, хөк бодап, басыпкаш-ла дезип халып, чаштынып турган уругларны, хорадаан ээзи эт-теди. Бажыңнар, библиотека чанында клумбаларда чечектерни караңгылай бээр-ле чула соп халып турган уругну, ам хоорайда акызы бажыңынче хүлээп албазынга чедир хемчээп алган.

ИВАН КУПАЛА
ХҮНҮНДЕ

Славян чоннуң бо байырлалының дугайында элээн өөредилгиг, калбак тайылбыр ажылы херек деп бодалдыг мен. Улуг, бичии улустуң кырыңче бал-коннардан суг саарары хоралыг дээрзин билбези элдепиг.

Бир айлыг өпөязын тудуп алгаш подъездиден үнүп бар чораан аваның кырыңче чашкан суг чаш уругнуң бир кулаан-че киргеш, эмчилээр дээн документилен шуптузун өттүрүп каан. База-ла элээдилер халып орган машинаның мурнуку каподун-че сугну хеме чажыпкаш, бастырып алган деп чугаа база үнүп турду.

3 чыл бурунгаар Лопсанчап бажыңның 4-кү каадындан улуг долу сугну адаанга турган маши-октаарга, салоннуң кроншазы ы-үрелген. Өрээлдин ээзи «20 харлыг бо дээрге байырлал-дыр, сугну чек даа кайнаар-даа чажып болур» – 4-5 класс дуңмаларын улам хөөкт машина ээзин ол-бо деп хөлчөк бо. Түңнелинде Мөңгүн-Тайга чурттуг өөреникчи уругларның ада-иези тадып, 17 муң рубльди төлээр уж таварышкан. Моон-даа өске фактыг төңчү чокка санап болур.

Байырлал кымга-даа хора че-бес, үрелиишкин, кемдээшкин кы-ужурлуг болгай. Кандыг-даа ай-халап, частырылгаларның дөзүндө төрелдериниң, ада-ие улустуң ча-сургаалы, шын кижизидилгези хе-деп чүвени культурлуг ниитилел культурлуг хамаатылары ыяк би-ужурлуг.

Нина СЕРЕ
Кызыл хоо

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

УАЗ автомашинага артык кезектерни садып база ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ Новосибирск хоорайны болур. 10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет – 44-ФХ-ның 93 чүүлүнүң 1 кезээниң 4 пункту-зун эзугаар) организацияларны болгаш ал-бан черлерин таарымчалыг керээ эзугаар кады ажилдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2 каът) тел. 8-913-358-08-88.

ГБУЗ РТ САНАТОРИЙ-ПРОФИЛАКТОРИЙ «СЕРЕБРЯНКА»

приглашает на оздоровительный отдых в пансионате «Серебряное озеро» на оз. Дус-Холь

стоимость – 7700 рублей за 7 дней проживания в 2-х или 3-х местных уютных номерах, с 3-х разовым питанием, оздоровительными мероприятиями и увлекательным досугом!!!

СРОКИ ЗАЕЗДОВ:

- с 01 июля по 07 июля 2017 года

- с 08 июля по 14 июля 2017 года

- с 15 июля по 21 июля 2017 года

- с 22 июля по 28 июля 2017 года

- с 29 июля по 04 августа 2017 года

- с 05 августа по 11 августа 2017 года

- с 19 августа по 25 августа 2017 года

- с 26 августа по 01 сентября 2017 года

- с 02 сентября по 08 сентября 2017 года

Бронирование номеров по телефонам:

9-20-78, 8913-345-47-87

Реализация путевок осуществляется по понедельникам и четвергам в Доме Туризма каб. 1 на 1 этаже с 14.00 до 18.00 часов.

Возможна оплата по безналичному расчету.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

Күрүнениң бюджет хандырылгазында ниити өөредилге чери «Республиканың школа-интернады «Тываның кадет корпусунга»:

- кижизидикчи башкылар;
- күш-ажыл камгалалының талазы-биле инженер хереглет-тинип турар.

Негелделери: дээди профессионал эртемниг, стажы 3 чылдан эвээш эвес.

Адреси: Колхозная, 56. Тел: 8923-269-8070.

АРЖААН «АЖЫГ-СУГ»
ДЫШТАНЫКЧЫЛАРНЫ ЧАЛАП ТУР!

Аргыжар хүннери: вторник-пятница дүш соонда 16-17 шакта Саргол-Аксы деп черден чоруур.

Өртээ 2500 рубль аай-дедир.

Бажыңнарны хөлезилеп турар:

- 2 кижиге - 500 рубль
- 4 кижиге - 1000 рубль.

Аыш-чем аймаан садып турар, машиналарны кадарар чер ажилдап турар.

Харылзажыр телефону: 8923-540-7806, 8923-540-7809.

Государственное унитарное предприятие
ПРОЕКТНО-СМЕТНОЕ БЮРО ЖКХ РТ

Переехали на новый адрес г.Кызыл, Красноармейская, 100, 4 этаж, кабинеты 12, 23.

- Жилые дома, коттеджи;
- Кыштаг для чабанских стоянок;
- Градостроительный план земельного участка;
- Перепланировка и реконструкция домов и квартир.

Раб.тел.: 2-32-59,
3-20-64 факс: (39422)
2-32-59
сот.: 8-923-265-1028,
guppsbrt@mail.ru

СЧИТАТЬ НЕДЕЙСТВИТЕЛЬНЫМ

Аттестат о среднем (полном) общем образовании серия и номер 17 0016753 от 2013 года, выданный МБОУ СОШ № 1 с. Мугур-Аксы Монгун-Тайгинского кожууна на имя Хертек Кежик-маа Балдыевны считать недействительным.

Аттестат о среднем (полном) общем образовании № 01724002665972 от 2016 года, выданный МБОУ СОШ с. Теве-Хая Дзун-Хемчикского кожууна на имя Куулар Айыс Чараш-оолови-ча считать недействительным.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района информирует о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:04:0605001:298, из земель населенного пункта, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сар-Сеп, ул. Салчак Тока, дом 11, общей площадью 968 кв.м., для решения использования – для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Управляющая делами
Администрации района
Г.А. КУУЛА

МӨГЕЙИГ

Бистиң эргим оглуус дуңмавыс, акывыс, кады чуртаан эжиңиң быжыг чөлөңгичи уругларының ынак ачазы күдээвис Сергей Кызыл-оолович ЧҮЛЬДҮМНҮ сөөлгү оруунче үдежи, ажыг-шужууүстү денгүлөжи, моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскөн дээш Чаа-Хөл суурнуң чо-нунга, коллективтеринге ырак-чооктан келген дергүл төрелдеривиске, кудаларымыска, чаңгыс классчыларынга кады-кожаларымыска четтиргенивисти илередип, мөгөйдивис.

Авазы, угбазы, өөнү-ишти, уруглары

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 11667 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3889.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор

А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн – 2-01-35,
Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
С.Ө. Ооржак – 2-17-91.
Секретарь В.М. Чактар – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагзы) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван).
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94,
корр. Э.Н. Кол).
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. Э.Н. Кол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр.счёт № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики
Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албаның Тыва Респуб-
лика талазы-биле эргелели «Шын»
солунну 2012 чылдың декабрь 3-тө
бүрткүзүн. Херчилелдин дугаары – ПИ
№ ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның ав-
торларының бодаалдары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айтыгынган саннары болгаш
өске-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге – 11530,
организацияларга – 31730
Солун неделяда үш катал үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дужаагы:
график эзугаар – 21.00, херек кырында – 18.00.
Солун калбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгав.